

Srđan Damnjanović

**Psihoanaliza
spekulacije i etika
psihoanalize**

Psihoanaliza i njezine sudbine, ur. B. Mikulić, M. Žitko i S. Damnjanović,
Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2021, str. 265–309

EMAIL: sergije3@gmail.com

[HTTPS://doi.org/10.17234/9789531759656.11](https://doi.org/10.17234/9789531759656.11)

SAŽETAK

U tekstu se tematizuje odnos spekulacije i Lacanove psihoanalize shodno pozivanju Milana Kangrga na Freudovo delo *Nelagoda u kulturi*. Kangrga vrši višestruku zamenu teze: pozivajući se na to “najspekulativnije” Freudovo delo, upućuje na Marcuseov promašaj u određenju pojma *spekulativno*. Ubrzo, Marcuse postaje zastupnik odsutnog Lacana kao što i kamuflira razloge Kangrginog nesporazuma sa Althusserom. Reč je o svojevrsnoj komediji neprepoznavanja koja zamagljuje pogled na glavni problem. Napuštanje filozofije i njena zamena spekulacijom vodi kod Kangrga delimičnoj ili potpunoj suspenziji etike, ali se supstituti etičkog vraćaju na mala vrata. Prvo se argumentuje u prilog postojanja relativne i kreativne razlike koja se javlja između “spekulacije” kao forme imaginarne identifikacije i spekulacije kao privilegovane filozofske metode. Freud se kreće utabanom stazom pozitivističkog nipodaštavanja spekulacije, koristeći taj termin za ideje koje imaju “tek” teorijsku evidenciju. Psihoanaliza je shvatila spekulaciju pežorativno, kao što filozofija nije dovoljno tematizovala smisao psihoanalitičkog promašaja. U nastavku rada, pežorativno shvatanje spekulacije u psihoanalizi preokreće se u svojevrsnu psihonalizu spekulacije. Pojmovne koordinacije karakteristične za savremenu filozofiju (filozofija–antifilozofija, filozofija–spekulacija itd.) zapravo su simptom “zaborava spekulativnog”, kao i propuštanja prilike da filozofija kritički absorbuje obilje vlastitog nesvesnog. Kangrgino čitanje *Nelagode u kulturi* podržava njegovo primarno stanovište: etika je kompenzacija otuđenog života. Pritom, Kangrga nije do kraja konsekventan, kao ni Lacan: pored suspenzije etičkog, kod obojice se favorizuju supstituti onoga što je kritika uništila. ➤➤

SUMMARY

Psychoanalysis of Speculation and Ethics of Psychoanalysis

The paper analyzes the relationship between speculation and Lacan's psychoanalysis with regard to Milan Kangrga's references to Sigmund Freud's work *Civilization and its Discontents*. Kangrga makes a multiple *ignoratio elenchi*: referring to Freud's "most speculative" work he simultaneously refers to Marcuse's misinterpretation of the concept of *the speculative*. Soon enough, Marcuse becomes a representative of absent Lacan, disguising at the same time the reasons for Kangrga's misunderstandings with Althusser. It is a kind of *comedy of errors* that obscures the main problem. Replacing philosophy with speculation leads to partial or complete suspension of ethics, but the substitutes of the ethical come back through the side door. We first argue in favour of relative and creative difference between "speculation" as a form of imaginary identification and speculation as a privileged philosophical method. Freud treads the beaten path of positivist defiance of speculation, using the term for the ideas that have "merely" theoretical confirmation. Speculation has been taken pejoratively by psychoanalysis, while philosophy hasn't given enough attention to this psychoanalytic misinterpretation. We then reverse the pejorative interpretation of speculation in psychoanalysis and turn it into a kind of psychoanalysis of speculation. Conceptual pairs characteristic for contemporary philosophy (philosophy–antiphilosophy, philosophy–speculation, etc.) are actually symptoms of the "oblivion of the speculative" and of the failure of philosophy to acquire the abundance of its own subconscious. Kangrga's reading of *Civilization and its Discontents* emphasizes his primary standpoint: ethics is a compensation for alienated life. Nevertheless, he is not entirely consistent. Both in Kangrga's and Lacan's works, the ethical is suspended, and the substitutes of what the critique has destroyed are favored. ➤➤

I. Niko ne prepoznaje tlo na koje je stupio

U kompleksu problema vezanih za spekulaciju i etiku, Milan Kangrga i Jacques Lacan pozivaju se na Freudovo delo *Nelagoda u kulturi*. Pri tome nisu jedini, a eksplikativna snaga *nelagode* motivisaće različite pristupe u formulisanju pojmovnih distinkcija, koje se inače mogu smatrati prenaplašeno epohalnim. Jedna strana u *spekulaciji* nalazi opasan vid konfuznog mišljenja koje treba napustiti, a druga, upravo u *spekulaciji* i/ili antifilozofiji nalazi spasonosni izlaz iz krize ili eventualnog kraja filozofskog mišljenja. Verujem da je odnos između različitih kritičkih pozicija produktivan, kao i da nije tek način parazitiranja filozofije na sopstvenoj smrti. U najkraćem, to su pretpostavke na osnovu kojih otvaramo ožiljke naslovljenih pojmova.

Boetije za grčki izraz *theoria* upotrebljava latinski termin *speculatio*. Kod Augustina, sholastičara i mistika, termin je izveden od latinske reči *speculum*, što znači ogledalo. Bilo da se spekulacija definiše kao saznanje koje seže preko iskustva, usmereno na ono duhovno i natčulno,⁰¹ ili da označava delovanje duha okrenuto *gledanju* ili posmatranju istine, nasuprot praktičnom delovanju ili proizvođenju,⁰² spekulaciju prati zla kob. *Spekulacija* postaje sinonim za svaku konfuznu ili proizvoljnu misaonu delatnosti. Kant u *Logici* bliže povezuje značenja *filozofskog* i *spekulativnog* — spekulativna upotreba razuma je *de facto* filozofija — da bi konačno u *Kritici čistog uma* spekulaciju vezao za teorijsko saznanje koje prevazilazi iskustvo. Hegel napušta i minira tradicionalnu upotrebu pojma, uz karakterističnu duhovitost: jedan učeni profesor filozofije se celoga života može baviti izučavanjem spekulativne filozofije, a da pojma nema o tome šta je spekulacija.⁰³ Ovu Hegelovu misao Kangrga uzima veoma ozbiljno, zato što spekulacija postoji i u “neozbiljnoj” ravni, kao što postaje trivijalna ukoliko njeni zagovornici potonu u narcističku gordost i teorijsku hiperprodukciju.⁰⁴ Spekulacija

01 Rečnik filozofskih pojmova (2004).

02 Rječnik filozofskih pojmova (internet).

03 G.W.F. Hegel (1983), *Istorija filozofije* I, 95.

04 “Bedna je ona šala koja nije supstancijalna” (*Istorija filozofije* II, 74). — Hegelova izreka je spekulativna: šala sadrži zbiljsku protivrečnost, koja je povezana misaonom proizvodnjom i specifičnom radnjom. Fichteovo “činodejstvovanje” deluje, i to grohotom! Ne samo da smeh rasterećuje, nego je i sam čin. Zato je kod smeha uvek reč o onome supstancijalnom, pa i kada šala izneveri. Praznina stvorena odsustvom smeha upozorava na promašenu radnju.

je prisutna i kod onih koji nipodaštavaju značaj spekulativnog mišljenja, neopravdano sužavajući značenje termina na ono što je u filozofiji navodno besplodno i suvišno. Premda najčešće nesvesna, spekulacija “rije” dobrim delom istorije filozofije, gde filozofi, zato što su filozofi, odvajaju proizvod od proizvodnje, ispuštajući sintetičku aktivnost pojmovnog mišljenja i to u trenutku kada su do njega dospeli. U tom postupku završen proizvod okreće se protiv svoga tvorca, a Marx je dodao i “kao slepa sila”. Tada filozofija postaje besplodno nagađanje i izvor nezadovoljstva. U skladu sa misaonom tradicijom kojoj pripada Milan Kangrga, lako je formulisati početnu hipotezu: nespekulativna filozofija postoji kao jedan od oblika otuđenih delatnosti u simfonijском orkestru *nelagode u kulturi*. Ali, već sada možemo formulisati upozorenje. Upravo zbog nesvesnog prisustva spekulativnog načela, filozofija ni kao otuđena delatnost nije za potcenjivanje. Naprotiv.

Pre nego što tematizujemo Freudovu formulaciju “dalekosežna spekulacija”, neophodno je obrazložiti rešenja vezana za terminološke dileme *kultura* i/ili *civilizacija*, *nelagoda* i/ili *nelagodnost*. Delo Sigmunda Freuda publikovano je pod naslovom *Das Unbehagen in der Kultur*. Naziv prvog izdanja na francuskom glasi *Malaise dans la civilisation*, prev. Charles Odier, da bi se 1995. Pierre Cotet, René Lainé i Johanna Stute-Cadiot priklonili izvornijoj opciji: *La Malaise dans la culture*, premda postoje i recentniji prevodi koji zadržavaju termin *civilisation*. Engleski prevod Joan Riviere iz 1930. naslovljen je *Civilization and its Discontents*, a James Strachey je 1961. ponovio isto terminološko rešenje. Prevod na srpski Đorđa Bogičevića iz 1979. glasi *Nelagodnost u kulturi*, premda nam se čini pogodnije oblik *nelagoda* (kao što je sugerisano u pozivu ovog skupa). Doduše, oblik je u srpskom ređi od *nelagodnost*, ali razlika koja se javlja između *nelagode* i *nelagodnosti*, sačuvana je i češća u redu sinonima kao što su *teskoba/teskobnost*, *nemir/nemirnost*, *nespokoj/nespokojstvo...* itsl.

Za dilemu *kultura* i/ili *civilizacija* nije teško pronaći obrazloženje. *Kultura* je i za Freuda borba ljudske vrste za život i to putem obuzdavanja agresivnosti. Kada je autoritet interiorizovan (super-ego) krivica je potisnuta i nesvesna, a javlja se kao prigušen protest, *nespokoj*, ili kako je glasila Freudova prva varijanta: *nesreća (Unglück)*. Bez te naoko nevažne zamene ni naša tema ne bi bila moguća: u kontekstu *nelagode*, sreća leži u kontinuiranom odricanju od želje! *Nelagoda* pogađa konkretnije i poseduje specifične efekte kao i nijansirano značenje. Sama *kultura* je borba i to unutar sebe, gde je *nelagoda* rezultat dinamičke ravnoteže, kao ceh koji se plaća radi života u udobnosti kulture. Sem

te umirujuće funkcije *nelagoda u kulturi* poseduje još jednu, znatno dinamičniju. *Nelagoda* je detektovana kao kamen spoticanja, kao ono što silom inercije izbacuje iz pravolinijskog kretanja, kao prigušeni, ali konstantni remetilački faktor.

Doduše, ideologemi *borbe i kulture* već 1930. zvuče zlokobno, a Freud se pojavljuje u Janusovom liku, jer u isti mah slavi i osporava kulturu i njena dostignuća. Istovremeno, termin dobija još jednu, znatno tamniju nijansu. Francuski prevodioci odlučili su se za *civilisation*, kako bi izbegli auru nacističke propagande i još neke konotacije. Naime, kako to formuliše klasik arhi-fašizma, Oswald Spengler, kultura je organska tvorevina koja poseduje svoje “mirise i boje”, dok je civilizacija apstraktni proizvod moći novca, čiji duh rastače i “prožima istorijske oblike narodnog bića”.⁰⁵ Freudovo delo je putem engleskog prevoda takođe prevalilo put od *kulture* do *civilizacije*. Promena značenja je motivisana koliko Freudovom ambivalentnom pozicijom toliko i brigom prevodilaca da sačuvaju Freuda od mogućeg nesporazuma. Naime, Freud je sebe posmatrao unutar *kulture*, a sama kultura ga je “istisnula” u *civilizaciju* kao strano telo. Freudove sestre ubijene su u koncentracionim logorima kao žrtve genocida koje je sprovela upravo ona *Kultur* u čiju se dinamiku uzdao. U notornom govoru “Komunizam bez maske” (1935), Joseph Goebbels je opisao Jevreje kao vođe “internacionale podljudi”, suprotstavljene kulturi.⁰⁶ Freud je, iz perspektive zagovornika te *Kultur* višestruko kriv — i kao mislilac koji “minira” zdanje kulture i kao promoter civilizacije (apstraktnog racionaliteta) i kao Jevrejin, dakle “potčovek”. Sa druge strane, ni *civilizacija* nije izbegla sličnu sudbinu. Početkom nezadrživog napredovanja Crvene armije, termin *civilizacija* postaje prihvatljiv i za nacionalsocijaliste i to u varijacijama na temu: “Zapadna civilizacija suočava se sa jude-boljševičkom pretnjom”. Premda je termin prvi put afirmativno upotrebljen, kako se čini, u Goebbelsovim govorima tokom Španskog građanskog rata, kada se nacionalistička strana predstavlja kao *Zapadno ljudstvo* i stub civilizacije. Ipak, dihotomija *Jevrejin/Arijevac* odgovara *Zivilisation/Kultur*. Od Spenglera pa do Wenera Sombarta učvršćene su dihotomije *mudrost/inteligencija*, *agon/sport*, *heroj/trgovac*, a sve su na liniji *kultura/civilizacija*.⁰⁷ Sledeći civilizacijsko-prosvetiteljske ideje, Freud podriva mit o neupitnosti kulture, kao što sebe izlaže višestrukoj

---

05 O. Špengler (1989), *Propast Zapada*, 77.

06 E. Traverso (2003), *The Origin of Nazi Violence*, 74.

07 Ibid. 142.

opasnosti. Umesto da “prekopaju” kulturu kapitala i identiteta, nacisti se zadovoljavaju time da “ubiju krticu”. Kada favorizuje kulturu, Freud to čini sa mesta analize koje su zauzeli francuski prosvetitelji, pozivajući se na civilizacijski princip razuma, a nasuprot feudalnom poretku stvari. U kontekstu pojmovne aparature Milana Kangrga, za Freuda je u kulturi važno ono *povesno*, civilizacijski novo i apstraktno, dok druga strana dihotomije ostaje na onom puko istorijskom ili još gore, vraća se na nivo onog subhumanog kao predistorijskog. Zato se i *nelagoda* javlja u dvostrukom smislu. Uprkos različitim nijansama dihotomija *kultura/civilizacija* može se dovesti u vezi sa Kangrginom razlikom *istorija/povest*.

No, *nelagoda* u kontekstu recentnijih rasprava zadobija i spekulativnu nijansu. Ann Kaplan u predgovoru zborniku posvećenom *nelagodi postmoderne*, tematizuje potiskivanje tenzije izazvane raskidom na relaciji moderna-postmoderna. Kaplan insistira — kao što svedoči naslov zbornika (*Postmodernism and Its Discontents*), predgovor, kao i njen prilog “Feminism/Oedipus/Postmodernism: The Case of MTV” — na teorijskoj snazi i eksplikativnoj moći Freudovog koncepta *nelagode*.⁰⁸ Uprkos izazovnoj temi, ostali učesnici nisu u dovoljnoj meri eksploatisali Freudov koncept. Zato pada u oči sledeći moment: na osnovu spekulativnog koncepta Milana Kangrga *nelagoda* može biti razrešena ne paušalnim odbacivanjem postmoderne, nego povratkom aporijama moderne i to na osnovu dostignuća (koliko i promašaja) onoga *post*. Čini se da Kangrgini osvrti na *nelagodu* predstavljaju tačno onaj kamenčić koji nedostaje u navedenom *Zborniku*, a u kontekstu recentnijih polemika i Kangrga se može opisati kao nedostajući sagovornik.

Sumirajući dostignuća “jugoslovenske filozofije praksisa”, Gajo Sekulić formuliše tezu da osećaj nelagode Kangrga deli sa Marxom, Nietzscheom, Heideggerom, koji formulišu različite projekte prevladavanja, dok u nelagodi “plivaju” Bernard-Henri Lévy, Peter Sloterdijk i Slavoj Žižek. Detektovanje nelagode izaziva različite koncepcije izlaska iz filozofije kao metafizike. Za Sekulića, Jürgen Habermas je u privilegovanom položaju, kao onaj koji potvrđuje da je Kangrga “zadržao impuls koji pokreće”. Saglasno sa Sekulićem: zabava elektronske komunikacije i svetlost virtuelne pozornice beskonačno su daleko od spekulativnog smeha. Bedna je ona zabava koja nije supstancijalna, nego je zasnovana na odricanju, potiskivanju i načelnoj proneveri. Doduše,

---

08 A. Kaplan (1988), “Introduction”, u: *Postmodernism and Its Discontents*, 1-9.

u Sekulićevoj interpretaciji, filozofija je opet svedena na metafiziku, a izlaz je u opštoj teoriji društva koja je srodna Marxovom projektu. Izuzetno je zanimljivo Sekulićevo ukazivanje na Habermasovu najslabiju tačku, to jest na raspad modernog jedinstvenog istorijskog procesa na dve polovine: “svet sistema” i “svet života” (*Lebenssystem* i *Lebenswelt*), kao na neprevladanu disocijaciju kulture i ekonomije.⁰⁹ Na kraju, samosputavanje spekulacije uz favorizovanje fetiša komunikacije može se pripisati i Habermasu. U tom slučaju reč je samo o još jednoj varijanti nelagode.

Freud naizgled sledi utabanu “nehegelijansku stazu” i upotrebljava termin “dalekosežna spekulacija”¹⁰ kako bi opisao teorijski pokušaj konsekventnog izvođenja ideja, kojoj su bliska “matapsihološka nagađanja”¹¹, kao i “uplovljavanje u luku filozofije”.¹² Reč je o metodi gde naučnik (kako to za sebe misli Freud) nevoljno sledi “mig pesnika-filozofa”.¹³ Ali, Freudova upotreba termina ‘spekulacija’ nije jednodimenzionalna i u nizu značajnih mesta Freud upotrebljava ovaj termin — na spekulativan način. Kao da je i sam Freud bio svestan činjenice da je stupio na tlo spekulacije, ali ni izdaleka nije bio voljan da tu “tajnu” podeli sa svojim savremenikima. Hipoteza je sasvim u skladu sa prethodno potvrđenom. Osnivač psihoanalize je češće prećutao uticaj filozofije na svoja bazična stanovišta nego što je bio spreman da to javno prizna. Zato samo donekle iznenađuje Freudova upotreba *spekulativnog* u afirmativnom smislu, pogotovo što je upotreba termina veoma konkretna. Dakle, ona je svesna i osmišljena. Na primer:

“Analitička opservacija omogućava nam da prepoznamo ili naslutimo ove veze između faličke organizacije, Edipovog kompleksa, pretnje kastracijom, formiranja super-ega i perioda latencije. Te veze opravdavaju tvrdnju da uništavanje Edipovog kompleksa dovodi do pretnje kastracijom. Ali ovo ne rešava problem; ima mesta za teorijske spekulacije koja bi mogla poremetiti rezultate do kojih smo došli ili ih postaviti u novom svetlu.”¹⁴

---

09 G. Sekulić (2010), “Pogovor. Nelagoda u filozofiji” u: *Spekulacija i filozofija*, 421-468.

10 S. Freud (1986), “S onu stranu načela ugone”, u: *Budućnost jedne iluzije*, 151.

11 Ibid. 157.

12 Ibid. 177.

13 Ibid. 185.

14 S. Freud (1961), “Dissolution of the Oedipus Complex”, SE 19, 177.

Za spekulaciju ne samo da “ima mesta”, nego je “remetilački faktor”, ne samo u organizaciji i izalaganju znanja koje je obezbeđeno “uzornom” metodom, nego i u nečemu značajnijem. Spekulacija može da “poremeti” te rezultate, ali i više od toga, spekulacija se nalazi u samom srcu psihoanalitičkog rada:

“Nedavno sam, na spekulativnoj liniji, došao do pretpostavke da je suštinska razlika između neuroze i psihoze u tome što u prvoj *ego*, u službi stvarnosti, potiskuje delić *ida*, dok u psihozi dopušta da bude izazvan od *ida*, da se odvoji od stvarnosti. Kasnije sam se još jednom vratio na ovu temu.”¹⁵

U nizu primera može se demonstrirati Freudov provokativan i višeznačan odnos prema spekulaciji.¹⁶ Doksetka je spekulativna, spekulativan je san, pa i nesvesno kao takvo. Bilo da ono funkcioniše na liniji potiskivanja, bilo afirmisanja. Neurotično ili psihotično, nesvesno uvek radi spekulativno! Dok je za Hegela *bedna ona šala koja nije supstancijalna*, Freudu se može pripisati sledeća formulacija: *bedna je ona dosetka koja nije spekulativna* — bez sažimanja, pomeranja i humornog uživanja, bez — doslovno uzeto — *špekulacije*, ne postoji komunikacija. Navedeni oblici su uspeli kada efektno “švercuju” nesvesno. Na osnovu “šverca” i špekulacije, komunikacija ostvaruje svoj cilj. Već na nivou primera stvar postaje očigledna. Freudovo delo *Doksetka i njen odnos prema nesvesnom* vrvi od značenja koja se uspostavljaju *špekulativno*, bilo da su junaci dosetki Rotšild, poslovično škrt Jevrejin, bogati sko-rojević, ili je reč o štednji na koju se pozivaju Shakespeareovi junaci:

“Pogledajte samo”, reče Soulié Heineu, “kako se tamo devetnaesti vek klanja zlatnom teletu”. Heine, bacivši pogled na predmet poštovanja, odgovori tako reči ispravljajući ga: “Oh, taj mora da je već stariji”.¹⁷

Uživanje u dosetki proizlazi iz uštedene energije kočenja, uživanje

---

(Prevod S.D.)

15 S. Freud (1961), “Fetishism”, SE 21, 155 n

16 Revalorizacija Freudovog odnosa prema spekulaciji na ovom mestu razvijena je na osnovu upozorenja B. Mikulića u privatnoj korespondenciji. Reč je o tome da model odnosa koji je sam Freud otkrio u “S onu stranu načela ugođe” nije jedini, a ni odlučujući, već da su u opusu Sigmunda Freuda sadržana i znatno bogatija i pozitivna određenja spekulativnog. Ovde su navedena samo ona mesta koja doprinose rešenjima koja interpretiramo i branimo.

17 S. Freud (1979), “Doksetka i njen odnos prema nesvesnom”, u: *Odabrana dela Sigmunda Freuda* 3, 48.

u komici iz uštedene energije zamišljanja (investiranja), a uživanje u humoru iz uštedene energije osećanja.¹⁸ Izmeštanje, sažimanje, ušteda nesvesnog, konstantna š/spikulacija, proizvodnja koja, u slučaju dosetke izaziva smeh, sve se to može podvesti pod domen spekulacije. Ono što je Freud navodno ostavio pred ulazak u hram nauke, upravo je ono spekulativno, koje ga je do tog hrama i dovelo. Time Freud skače u svoj stomak, a između ostalog, razdvajajući vlastito delovanje od konačnog dela. Kada dovodi u pitanje značaj spekulativnog, tako što ga svodi na teorijsko nagađanje, Freud prikriva svoje tragove i odriče se vlastitog rada. U tom smislu je i Freud “špekulant”, jer ostaje slep upravo za ono što je doslovno izneo, a to je spekulativni, dvostruki karakter vrednosti: špekulacije–spekulacije, istorije–povesti, otuđenog delovanja–prakse.¹⁹

Iz tih razloga sumnju treba proširiti i na ona mesta gde Freud odbacuje sadržajnu vezu između filozofije i psihoanalize (*Ego i Id*). Freud veruje da je ljudima sa filozofskim obrazovanjem neprihvatljiva i apsurdna ideja da postoji nešto u psihičkom svetu što nije svesno! Doduše, za jednog ljubitelja Shakespearea, kakav je bio otac psihoanalize, ta navodna odbojnost filozofije je davno obznanjena. Ali i ta negacije sadrži svoju negaciju, tj. afirmaciju. Navodno, filozofija redovno ostaje slepa za vlastito “nadzemlje” i “podzemlje”, za ono o čemu sanja.²⁰ Kod Freuda je upravo taj spekulativni impuls, kada se filozofija obrušava na samu sebe, pao na plodno tlo! Ono što svaki

---

18 Ibid. 242.

19 Kangrga se terminološki najviše približio a pojmovno udaljio od spekulativnog principa u delu najspekulativnijeg naslova: *Šverceri vlastitog života* (Beograd, 2001). “Švercovanje” ideje koje prethodi “švercovanju ljudskih glava” izrazio je moralističkom deskripcijom, premda je naveo i jedan od svojih najspekulativnijih (inače zabranjenih) tekstova. Naime, sasvim u drugom planu je metod upotrebljen u tekstu “Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslovenske srednje klase” (*Praxis*, 3-4/71, 425-446), koji se bez zadržke može nazvati spekulativnim. Zapanjuje Kangrgina skica budućnosti socijalističke Jugoslavije: građanska, tj. srednja klasa poseduje svoju istorijsku istinu, premda je sama protivrečna i logično — sklona mistifikacijama. Njena “velika igra”, koja izgleda spolja kao “prostitucija”, omogućila je njenim ideolozima da ujedine klasni mozaik nasuprot jedne klase, radničke, upravo tzv. “nacionalnim pitanjem”. Dakle, švercerski nacionalizam nije pao sa nebesa, on je proizveden.

20 “Ima mnogo stvari na nebu i zemlji, o kojima vaša filozofija i ne sanja, moj Horacije”, *Hamlet* (1.5.167-8).

Ljubitelj Shakespearea zna, to je da se u dramama nalaze jasni znakovi koji upućuju na Shakespeareovu sasvim pristojnu upućenost u filozofske probleme, pored već legendarne parodijske kritike sholastičkog mišljenja. Freuda je u Shakespeareovom delu dodatno općinila mogućnost da konkretno dokumentuje svest umetnika o ulozi nesvesnog. Elementi za sledeću tezu su već tu: pronicanje u ono o čemu filozofija sanja, zadatak je psihoanalize, baš kao što se zadatak filozofije sastoji u sagledavanju spekulativne dimenzije nesvesnog. Dakle, zašto se o spekulaciji u filozofiji sanja, zašto je ona data u kompromisnim i delimičnim formama?

Život u kulturi ima svoju cenu i to u vidu “rđave savesti”, čina posebnog potiskivanja spekulacije ili eventualno, iznuđenog polu-priznanje njenog uticaja. Zato je neprepoznavanje same spekulacije, koje Kangrga pripisuje Marcuseu, redovna i očekivana pojava! Ali ne treba prevideti da je reč i o retroaktivnom objavljivanju vlastitog hamletovskog slepila. Uostalom, i Hamlet je u filozofskoj poziciji da zna ono o čemu njegov sagovornik i ne sanja da zna, ali sam se ne može osloboditi okova samosabotaže. Oklevanje i traganje za zaobilaznim rešnjima postaje fatalno. Ukoliko se insistira na privilegovanoj poziciji samosvesti kao dominantnoj osobini moderne filozofije, od Descartesa do Husserla, samosvest osigurava svoje postojanje pre predstave. Zato je pojava psihoanalize za filozofiju, opet navodno skandalozna: u snovima, simptomima i transferu događa se nešto van mog predstavljanja, na “drugoj sceni koja izmiče”.²¹ Međutim, Freud se očigledno preračunao, filozofsko slepilo nije potpuno, uostalom sam Freud je iskoristio dostignuća spekulacije. Odnos je znatno složeniji. Psihoanaliza će ponuditi spasonosan izlaz iz samonametnutih blokada filozofije, ali se, suočena sa vlastitim granicama, neće pozvati na *spekulaciju* do koje je sama dospela. Filozofi su u hamletovskoj situaciji, kao da ne mogu prihvatiti pomoć koja im dolazi sa neočekivane strane, kao što, sa druge strane, spas stiže prekasno.

Problematizujući Freudovo negiranje kartezijskog metoda, Lacan nalazi da ni filozofija ni psihoanaliza nisu kod svoje kuće — ja mislim tamo gde nisam, ja sam tamo gde ne mislim! Uz dilemu oko podeljenog subjekta konfuziju potencira mračni termin *nesvesno*: nesvesno je nesvesno svesne reprezentacije, naime *previd*, a u ovom slučaju, *previd* zamene mesta. Zato se Kangrga javlja kao Freudov, Marcuseov,

---

21 M. Borch-Jacobsen, (1994), “The alibis of the subject. Lacan and Philosophy” u: *Speculations after Freud*, 81.

pa i Lacanov psihoterapeut u pogledu položaja nesvesnog, kao što se zauzvrat, Lacan i Althusser javljaju kao Kangrgini kritičari. Lacanova teza, kako je formuliše Borch-Jocobsen, glasi: Lacanovo nesvesno je nesvesno filozofije; naša hipoteza je tek modifikacija prethodne: spekulacija pogađa zajedničko nesvesno filozofije i psihoanalize.

Ukoliko je hegelijanska pretpostavka o delovanju nesvesnog načela opravdana, možemo pretpostaviti da je i Freud potkopao vlastitu poziciju. Freud spekulaciju priznaje kao svoj neizbežan greh, pravdajući se pred super-egom pozitivne nauke. Sličnu grešku će ponoviti i Marcuse. A Kangrga neće prepoznati da je za ljubav spekulacije prerano napustio poziciju podeljenog subjekta, odnosno diferenciju povesti i istorije. Premda će tu diferenciju upotrebiti i u svojim poznim delima, ona je svedena na pomoćnu analogiju. U sveopštoj konfuziji koja vlada odnosom psihoanalize i filozofije, svi se nalaze tamo gde ne misle da jesu.

Doduše, u optčaju su i druga vrednovanja pojma spekulacije, daleko spekulativnija, ali “uža” u odnosu na veličinu i dostignuća početnog promašaja, koji je učinjen u trenutku kada se verovalo da je cilj markiran. Alfred N. Whitehead pod terminom “spekulativna filozofija” misli na napor da se uokviri koherentan, logički nužan sistem opštih ideja u terminima čiji svi elementi sistema mogu biti interpretirani.²² Premda bi se iz spekulativne perspektive moralo zaključiti sasvim suprotno: spekulacija je uvek suočena sa nemišljivim ostatkom i razlikom koja se nadoknađuje — *praksom*. *Ali, svet se može promeniti samo ukoliko ga filozofi tumače.*

Za nas je trenutno značajniji jedan drugi zaokret, onaj Althusserov, koji nije van matice dominante tradicije, a opet je nadilazi, takođe obuzet specifičnim neprepoznavanjem. Obračunavajući se sa vlastitim idejama, Althusser ocenjuje da je glavna tendencija dela *Za Marxa* i *Čitati Kapital* bila pravilna, međutim, njihova sekundarna tendencija nije, bila je *racionalističko-spekulativna*. U činu “posipanja pepelom”, Althusser nalazi da svaki, pa i njegov teorizam znači “primat teorije nad praksom; jednostrano insistiranje na teoriji; ali još preciznije: *spekulativni racionalizam*”.²³ Na toj i takvoj “racionalističko spekulativnoj pozadini”, primećuje Althusser, “borba klasa praktično nije bila prisutna.”²⁴ Iz perspektive spekulativne koncepcije Milana Kangrge

---

22 A. N. Whitehead (1929), *Process and Reality*, 4.

23 L. Althusser (1975), *Elementi samokritike*, 47.

24 Ibid. 6.

i Althusseru se može uputiti prigovor srodan onom koji je upućen Freudu i Marcuseu. Ni Althusser nije bio svestan činjenice da je stupio na nov kontinent ili bar na neotkriveno poluostrvo. Upravo je Althusser očistio spekulaciju od svakog prisustva carstva svrha, smisla i “zakonitog razvoja” i obezbedio joj teren za borbu bez pravila koja onemogućavaju samu borbu (politička korektnost socijaldemokratije Druge internacionale i evrokomunizma). U recentnijim tekstovima Jodi Dean termin *spekulativno* poprima praktično obeležje i uključuje upravo ono što je Althusser verovao da je u spekulaciji isključeno. Metod spekulativnog slaganja (*speculative-compositive*), ne samo da raskida s udobnom linearnošću istorijskog materijalizma (razvijenog posebno u mejnstrimu Druge internacionale), a načelo borbe nalazi se u prvom planu spekulacije.²⁵ Pojam *spekulativnog* sada označava odsustvo vere u linearni progres, a razrada pozicije servira niz emancipatornih akcija koje oslobađaju od determinizma kapitalističke produkcije.²⁶ Da li se filozofija oslobađa hamletovskog oklevanja?

Uzbudljiva istorija pojma spekulacije razvija se u različitim pravcima. Na skupu održanom na Univerzitetu Goldsmit 2007, formulirani su principi tzv. spekulativnog realizma, koji mire kontinentalnu i analitičku tradiciju, tematizujući materijalistički apsolut i nužnost kontigencije. Kako je Kangrgina vizija spekulacije istorizovana i donekle apriorizovana, izgleda da nije moguće te koncepcije neposredno dovesti u vezu. Jer, ukoliko bi se Kangrgina vizija spekulativnog do kraja oslobodila konstrukta “carstva svrha”, da li bi uopšte bila moguća? Ostaje da se vidi u kom pravcu će spekulacija krčiti ili blokirati sebi put, kao i da li će “kratak spoj” na liniji Kangrga-Althusser, obogaćen otkrivenim dimenzijama, dovesti do novih plodova.

Milan Kangrga u jednom od završnih razmatranja distinkcije spekulacije i filozofije, dovodi Fichteov osnovni spekulativni stav “delovanje i delo ujedno” u vezu sa Marxovim “dvostrukim karakterom robnog oblika”: upotrebne i razmenske vrednosti. Upotrebna vrednost je proizvedena vrednost, ali je isporučena kao stvar koja se uzima samorazumljivo i “bitno neupitno”. U razmenskoj vrednosti nalazi se “sama krv”: istorija eksploatacije, ratova, pljački, ugnjetavanja svih oblika — ona je ta koja razotkriva scenu iza zavese.²⁷ Ta razlika

---

25 O tome detaljnije u: D. Suvin, “O knjizi ‘Drugovi’ Džodi Din: Ljudski lik neophodne discipline” (internet).

26 J. Dean (2017) *Four Theses on the Comrade* (internet).

27 M. Kangrga (2010), *Spekulacija i filozofija*, 346-349.

je neočekivano zaživela prilikom pandemije kovida-19. Simon Mayer tematizuje spekulativni pristup shodno razlici vrednosti. Spekulacija, kako je oni vidi, moguća je na osnovu razvijanja razlike između upotrebne i razmenske vrednosti. Javljanje “podnošljive” nelagode, umesto “krvi i znoja”, samo je trenutak simptomske strukture koja će se u sledećem trenutku raspasti. Razmenska vrednost — to je element u političkoj ekonomiji koji čini “nelagodu” civilizacije, a sada i nelagodu ekonomije koju je razotkrila pandemija kovida-19. Majr argumentuje u prilog postojanja različitih budućnosti, gde je varvarstvo mogućnost koja nastaje usled favorizovanja razmenske vrednosti kao vodećeg principa “razvojnih ekonomija”.²⁸ Protivno tome, u galimatijasu upotrebne i razmenske vrednosti, Žižek argumentuje u prilog tezi o spekulativnoj prirodi kapitalizma. Proizvođenje viška je ključni element kapitala: što više imaš, to više osećaš manjak — reč je o paradoksu superega (što više slediš naređenja, to si više kriv). Spekulativni kapitalizam ruši dijalektički par višak-manjak, a kapitalizam može to da uradi zato što je inkorporirao najdublje iskustvo modernog sveta — samoproizvođenje krize. Ne samo da je time Žižek opravdao isti taj kapitalizam i svoje mesto u njemu²⁹, već je preokrenuo naglavce smisao spekulativnog — niveliravši ga u dato, natrag u metafiziku. Tako je *spekulativno* ponovo “iskliznulo”.

Na kraju ovog uvodnog osvrta navedimo još jednu “kaskadu”. Borislav Mikulić u razgovorima sa Kangrgom insistira na stanovištu da Kangrga zadržava stari, zrcalni ili odrazni model razumevanja *spekulacije* (*speculum*, ogledalo), ali mu pripisuje nov sadržaj, dajući mu karakter proizvodnje, što stvara tenziju u konceptu spekulacije. Argumentujući u prilog postojanja “špekulantskog na spekulaciji” kao konceptualnog viška do koga se ne može doći iz refleksije nego “zaskakanjem” refleksije, sa tačke koju je omogućila sama refleksija tako da se okreće protiv same sebe, a to je moć subjekta za spontanost po kojoj praktično i teorijsko postaju stvarni modus delovanja, Mikulić *nolens volens* upućuje na samu granicu Marxovog učenja. Reč je i o legendarnom mestu u *Kapitalu* (legendarnost izmiče tematizaciji), gde *carstvo slobode cveta na carstvu nužnosti kao svojoj osnovici*, a ne na maštarijama i kakvim god bilo — konstrukcijama. Baš zahvaljujući tome što “spekulacija i u njemačkom i u svim drugim jezicima ima u obi-

---

28 S. Majr (2020), “Korona virus: Kako će Kovid-19 virus promeniti svet” (internet).

29 S. Žižek (2020), *Kao lopov u noći. Kako misliti kapital*, 45-80.

noj jezičkoj upotrebi jaku negativnu konotaciju: mozganje, smišljanje, konstruiranje i varanje, dakle, spekulacija kao špekulacija, špekulant i itsl.”³⁰, upravo to negativno značenje nosi i nešto pozitivno, ideju viška, moment ili težnju za preskokom u odnosu na ono što je dano, a da Kangrga previđa taj “špekulativni momenat u samoj spekulaciji”.³¹ Da bi zaokružio vlastitu spekulativnu koncepciju, Kangrgi nedostaje upravo Freud, premda je do njega došao!

Konačno, iako u ovom kontekstu nipošto poslednje, Branimir Stojanović, ocenjujući dostignuća *praksis* filozofije, povlači paralelu između kategorije *komunizma* i *nesvesnog*. Nesvesno i komunizam su dva objekta koja na isti način probijaju horizont marksizma i psihoanalize, gde je nesvesno remetilački faktor vlastite teorije, baš kao što i kategorija komunizma artikuliše mesto praksisovske kritike. Uz cenu sužavanja obima praksis filozofije (na Kangrgu i Sutlića), Stojanović definiše važan element teze koju smo razvili: *Etički problem u djelu Karla Marxa* Milana Kangrge i *Etika psihoanalize* Jacquesa Lacana mogu se čitati paralelno, pošto za centralni analitički objekt imaju Kantovu *Kritiku praktičkog uma* koja je i za jednog i za drugog rubna knjiga, koja “istovremeno dovodi etički problem do njegove epohalnog značaja i njegove unutrašnje granice”.³² Ali, sa druge strane, ovaj pristup pretili da saglasno tradiciji svede spekulaciju na puku teoriju, kao i da *antifilozofiju* sagleda pežorativno, udaljivši je od *spekulacijom* “razrađene” filozofije. Kao što su sve dosadašnje filozofije, kako to vidi Stojanović, ideološke filozofije u funkciji zaborava nesvesnog, tako su, u mojoj preformulaciji, i današnje filozofije u funkciji “zaborava” spekulativnog i afirmisanja duha etičkog. No, posebno je intrigantno Stojanovićevo insistiranje na medijaciji lakanizma i filozofije prakse kod Alaina Badioua. Ukoliko je nesvesno u statusu anticipacije svoje vlastite hipotetične egzistencije, već sada možemo reći, nesvesno je važan, ako ne i *presudan* element u Kangrginom određenju spekulativnog, ma koliko on sam, sve pozivajući se na Freuda i Marcusea, toga (ni)je bio svestan.

Na toj pozadini ispitujem odnos spekulacije kao imanentno filozofske metode i Lacanove psihoanalize gde sledim ton Kangrginog upućivanja na Freudovo delo *Nelagoda u kulturi*.³³ To je tačka ukrštanja

---

30 B. Mikulić, “‘Drveno željezo’ i srodne ‘špotancije’” u: *Nauk neznanja*, 248.

31 Ibid. 246.

32 B. Stojanović (2011), “Jednim udarcem dve muve”.

33 Problemom odnosa psihoanalize i filozofske tradicije bavio sam se u

mimo svih razlika. Počevši od poznih dela *Klasični nemački idealizam* (2008), *Filozofija i spekulacija* (2010), kao i u razgovorima sa B. Mikulićem, publikovanim u *Nauk neznanja* (2014), pa unatrag do “obračuna” sa Marcuseovom pozicijom u *Praksa, vrijeme, svijet* (1984), Kangrga se poziva na *Nelagodu u kulturi*. Posrednik u pozivanju na Freuda je redovno Herbert Marcuse, Lacan je upadljivo izostavljen, dok pada u oči Kangrgina kritika Althussera.³⁴ Ništa manje nije intrigantno Kangrgino dovođenje u vezu Marcusea i spekulativnog principa u *Etici* (2004)³⁵. Ideje koje je Kangrga crpeo iz *Nelagode u kulturi* dovele su do pomnije elaboracije njegovih shvatanja, a *spekulativna koncepcija* je, kako misli Kangrga, prerasla filozofske okvire.³⁶ Pozivanje na *Nelagodu u kulturi* postaje sve značajnije, pogotovo kada Kangrga precizira ulogu *spekulacije*:

“Jer upravo tu, u tom djelu *Eros i civilizacija*, gdje Marcuse prvoklasno dovodi u vezu Freuda i Marxa, naročito s poznatom Freudovom raspravom *Nelagoda u kulturi*, ali, evo, čak ni kod njega pojam spekulacije ne fungira kao pravi, bitni, upravo najznačajniji moment — ne samo pojam, nego i čitava pozicija.”³⁷

U završnoj fazi Kangrginog “stvaralaštva” ugaoni pojmovi prakse, povesnosti i revolucije zamenjeni su pojmovnim parom spekulacija-filozofija, što nam se čini logičnom menom u putanji zapadnog marksizma.³⁸ Kada je referentni događaj revolucije zakazao, od obraćanja Marxu, Kangrga se fokusira na kritiku filozofskog “diskursa” kao

---

više navrata, ali opširnije u “Jubileji i godišnjice (uticaj psihoanalitičkih koncepcija na pojmovne distinkcije Milana Kangrga)”, *Agrafa* 3-2014 (165-177), kao i u prilogu “Psihoanaliza u srpskoj filozofiji života”, *Istorija srpske filozofije* 3, 424-445. Navedeni radovi se nalaze i u publikaciji *Rehabilitacija budućnosti* (2020).

- 34** B. Mikulić (2014), “Čamac na Stiksu: razgovor s Milanom Kangrgom o odnosu filozofije i spekulacije, u povodu njegova 84. rođendana, 1. Maja 2007”, u: *Nauk neznanja*, 169.
- 35** M. Kangrga (2004), *Etika*, 257.
- 36** Počevši od toga da danas rečnici fiksiraju uglavnom značenja kao što su “znanje sazdano na pretpostavkama više nego na istraživanju”, pa do “visokorizična investicija”.
- 37** M. Kangrga (2008), *Klasični njemački idealizam*, 148.
- 38** O tome detaljnije: R. Raunić (2015), “Teorijski prekoračiti teoriju: Kangrga o praksi, povijesnosti i revoluciji”, u: *Aspekti praxisa: Refleksije uz 50. Obljetnicu*.

“diskursa nelagode”. Kao da je reč o “približnom udaljavanju”. Događaj čija značenja postaju sve difuznija, u teoriji se višestruko izoštrava zauzimanjem jednog gotovo metafilozofskog stanovišta. Istovremeno, identifikacija sa drugim filozofskim uporištem postaje neizbežna (orientacija ka Fichteu). Preliminarna hipoteza u istraživanju, s obzirom na promenu optike, vodi jasnoj liniji: što više spekulacije, to manje etike, a što više etike, to više i nelagode.

Konkretnije, trasa našeg istraživanja polazi od problematizacije Kangrginog pozivanja na *Nelagodu u kulturi*, ka ispitivanju kompatibilnosti njegove suspenzije etike sa Lacanovom etikom “vernosti želji”. Problem je inicirao sam Kangrga, pozivanjem na mogućnost koju je Marcuse propustio, ocrtavši prazno mesto u kome štrči izostavljanje Lacanove argumentacije u suspenziji etičkog.³⁹ Problematizujući dalje *spekulaciju* kao formu “sećanja na budućnost”, uvodimo razliku koja se javlja između “spekulacije” kao forme imaginarne identifikacije sa određenim tipom mišljenja, i *spekulacije* kao posebne i privilegovane filozofske metode, koju je Kangrga definisao kao jedinstvo proizvoda i proizvodnje. Time je problem spekulacije, nelagode i etike, dotaknut ali ne razmršen.

II. Kangrga vs Marcuse vs Lacan

Izgleda da spekulativni princip nije do kraja potisnut, nego je već tu, u širokoj, premda neosvešćenosti upotrebi. Na primer, kada Anthony Giddens demonstrira sociološki pogled na svet na jednom prozaičnom primeru kao što je ispijanje šoljice kafe. “Subjekt” se podučava da u činu ispijanja kafe prepozna njenu simboličku vrednost, zatim da je ona stimulatívno sredstvo kao i da taj trenutak tematizuje kao rezultat duge istorije kolonizacije. Proizvodnja, transport i distribucija kafe podrazumevaju poslovne transakcije među ljudima udaljenim hiljadama kilometara, a masovna konzumacija kafe počinje u toku osvajačkih i kolonizatorskih pohoda zapadnih država pre oko jedno i po veka.⁴⁰ Ovaj “blaži oblik” spekulacije se bezbojno imenuje kao “sociološka mašta” (W. Mills). Na sličan način se primer može razviti u tzv. “filozofiju za decu”. Dete koje redovno konzumira belgijsku čokoladu, ne razmišlja o činjenici da ona sadrži istoriju kolo-

---

39 B. Mikulić (2014), “Čamac na Stiksu: razgovor s Milanom Kangrgom o odnosu filozofije i spekulacije, u povodu njegova 84. rođendana, 1. maja 2007”, u: *Nauk neznanja*, 168.

40 E. Gidens (2003), *Sociologija*, 3.

nijalizma i da sa kockicom čokolade konzumiramo — ljude, ušuškani u sopstvenu nelagodu, koja uspešno blokira svaku reakciju. Ovi primeri spekulacije dosežu do praga Kangrgine interpretacije, ali ga ne prelaze, jer ostaju bez krune — koncepta *prakse* koji je u spekulaciji sačuvan u prurušenom obliku, kao i bez tematizacije dvojstva vrednosti. Ove polovične koncepcije vaze da budu nadograđene aktuelnim etikama i “psihologijama”. U svojoj polovičnosti spekulacija postaje nametljivo prisutna, ali u formi nelagode. A to nije bez razloga. Kao što smo već naveli, spekulativni stavovi ostaju nedešifrovani kao spekulativni.

U svome testamentarnom delu *Filozofija i spekulacija* Milan Kangrga navodi da Marcuse “dolazi do prvoklasnih spekulativnih stavova”, kako bi potkrepio spekulativnu paradigmu, a koja sa Marcuseove strane nije “dešifrirana kao spekulativna”. Kao što je Kolumbo umro u uverenju da je otkrio prečicu do Indije, tako i Marcuse nije bio svestan da se nalazi na novom kontinentu. Za Kangrgu je reč o “vrištećem tekstu”, jer je reč o nesvesnom heurističkom momentu. Marcuse nije svestan vlastitog otkrića premda se o njega sapliće. Nije reč o slučajnom propustu, koji je vezan za sâmo tumačenje *spekulativnog*, nego o trenutku kada se može argumentovati razlika koja vlada između filozofskog i spekulativnog. U igri je sama mogućnost razgraničenja između spekulacije i filozofije. I zato ocena o značaju tog mesta mora biti udvostručena. Kangrgina kritika Marcusea postaje “vrišteći tekst vrištećeg teksta”, jer sve ono što se zbiva u Kangrginom komentaru Marcuseovog promašaja zapravo pogađa samog Kangrgu — niz zamena (*ignorati elenchi*) preokreće celu situaciju i “servira” nov filozofski problem i to u trenutku kada se učinilo da je problem apsolviran.

Tematizujući odnos filozofije i spekulacije, Kangrga demonstrira karakterističan niz pojmovnih koordinacija kao što su rad-stvaralaštvo, delatnost-samodelatnost, itd. Kangrga u *stvaralaštvu* nalazi spasonosan termin koji označava razotuđen rad, ali se termin javlja i kao simptom potisnutog duha etičkog.⁴¹ Sa nastankom klasnog društva, nastavlja Kangrga, dolazi do pretvaranja samodelatnosti u rad kao osnovni oblik, u kome se kroz celu istoriju čovek potvrđuje u svim oblicima otuđenja, a u najnovije vreme i postvarenja. Tako smo došli i do samog čvora:

---

41 Uzbudljivu istorija termina stvaralaštvo, koja vodi od Fichtea, preko Berđajeva i međuratne filozofije života ne možemo razviti ovom prilikom, jer bi to zahtevalo poseban tekst. Tema je otvorena u S. Damjanović (2020), *Rehabilitacija budućnosti*.

“Time se približujemo onome problemu što ga je u svojoj psihoanalitičkoj teoriji postavio i elaborirao Sigmund Freud (1856-1939), a koju je na svoj način reinterpreterao Herbert Marcuse (1898-1979), i to u poznatijem djelu *Eros i Civilizacija*. U ovom djelu, tumačeći Freudovu teoriju, Marcuse dolazi do prvoklasnih spekulativnih stavova upravo u vezi s temom “podrijetla svijeta”, ali u kontekstu koji s Marcuseove strane još nije “dešifriran” kao bitno spekulativan. Čak štoviše, Marcuse kao hegelovsko-marksovski orijentirani filozof čini promašaje, što ih je “naslijedio” od te tradicije, tako da koristi pojmove, koji dobivaju upravo *suprotno* značenje i smisao.”⁴²

Marcuseova kolokvijalna upotreba termina, kao što su *apstraktno*, *utopijsko* i *spekulativno*, anulira istinski spekulativni napor u tumačenju Freudovih dostignuća, kao i spekulativni karakter same psihoanalize, veruje Kangrga. Zatim Kangrga prelazi na Marcuseov pasus iz dela *Eros i civilizacija*, za koji je ubeđen da predstavlja “samu srž spekulacije”, njenu “presliku”, jer prvi akt samosvesti nije bio slobodan nego besvestan. Ponovo je reč o medijaciji: Kangrga se poziva na Schellingove ideje, dislocirajući problemski sklop kritičke teorije na teren nemačke klasične filozofije. Međutim, koliko god da je “transcendentalni filozof” bio na dobrom tragu, ispuštena je “realizacija mašte”, kao što je prvobitni spekulativac “kapitulirao pred metafizikom” zadovoljivši se “gotovim proizvodom”. Spekulacija je suočena sa dvostrukom kapitulacijom. Prvi put na početku istorije, čime je istorija zapravo počela, a drugi put na pragu realizacije same istorije. Reč je o dvostrukoj sputanosti koju Kangrga razrešava u vlastitom shvatanju spekulacije. U razvijenoj drami neprepoznavanja “prvobitni spekulativac” je nesvestan toga da je spekulativan, dok su Marcuse i Freud nesvesni toga da su došli do spekulacije, da su ponovo stupili na novi kontinent. Odbacivši konfuznu metafiziku pod nazivom *spekulacija*, Marcuse i Freud su se, prema Kangrgi, nesvesno vratili na pusto ostrvo metafizike, a da su već bili na tlu spekulativnog. Međutim, mora im se odati puno priznanje. Bez njih scena za razrešenje drame ne bi bila postavljena:

“Prema Freudovoj koncepciji, *izjednačenje slobode i sreće*, koje je tabu za ono *svjesno*, podržava ono *nesvjesno*. Istina o njemu, iako je svijest *odbacuje*, produžava da uznemirava duh; ona čuva *sjećanje na prošla razdoblja individualna razvoja*, u kojima se postizava *integralno zadovoljenje*. A *budućnost* produžava da postavlja zahtjev

---

42 M. Kangrga (2010), *Spekulacija i filozofija*, 75.

prošlosti, dovodi do želje da se 'raj' ponovo stvori na temelju dostignuća civilizacija.”⁴³

Zašto je ovaj pasus od vanrednog značaja za Kangrgu? Prvo, ovde smo suočeni sa jednim specifičnim određenjem spekulativnog. Drugo, to specifično određenje spekulativnog Marcuse je tek “okrznuo”, a Freud naslutio (ali je ostao unutar terminološke zbrke). Treće, u tom određenju Kangrga je sumirao vlastitu koncepciju, definišući svoj odnos prema psihoanalizi. Zato je tu na delu onaj karakteristični filozofski zahvat koji ne može izdržati banalnu logičku analizu. Problem se sagledava iz perspektive vlastitog učenja i onda se “izveštava” kako nema problema jer je stvar rešena tek u filozofiji koja referiše o problemu. Ipak, sam postupak nije besplodan, pogotovo kada otkriva *novum* do koga je Kangrgi stalo. Najpre, ne postoji integralna ili autentična satisfakcija, pogotovo ne u prošlosti, problem ne može biti naprosto apsolviran povratkom u prošlost. Pretpostavka idilične prošlosti je fantazmatskog karaktera, spekulativna funkcija sećanja ne može se sastojati u fiksiranju nekog traumatičnog doživljaja da bi se on kroz seriju povrataka perpetuirao, modifikovao, pomerao i sl. Naprotiv, veruje Kangrga, funkcija sećanja je budućnosnog karaktera. Sećanje sada treba da sačuva “nade i mogućnosti” na ono bitno, spekulativno-početno, pri čemu bi sada sva “jednodimenzionalnost” metafizike, kao i sva druga dostignuća (ali i civilizacijski padovi), postali sredstvo povratka, odnosno pripadali bi povratnom procesu pretvaranja filozofije u spekulaciju, nužnosti u slobodu, kao vraćanju u “istinski smisleni čovjekov život”.⁴⁴ To je sada nešto sasvim drugo od plime trivijalne literature o tome kako postići “smislen život”. Četvrto, kritika koju je Kangrga priredio Marcuseu, sa zadržkom se može primeniti na filozofiju prakse, koja od svog fetiša, kritike staljinizma, ne može konvergirati sa bliskim filozofskim tokovima. Zato ni sam Kangrga ne vidi tlo na koje je stupio.

Potrebno je fiksirati formu i sadržaj Kangrginog argumenta. Reč je o naizgled klasičnom slučaju *ignoratio elenchi*. Međutim, pomeranje od Freuda prema Marcuseu do Lacanovog praznog mesta, nikako nije banalan previd koji bi se mogao karakterisati kao ogrešenje o pravila mišljenja, nego je u igri sam topos Kangrgine filozofije, način na koji

---

⁴³ H. Marcuse (1985), *Eros i civilizacija*, 29; M. Kangrga (2010), *Spekulacija i filozofija*, 74.

⁴⁴ M. Kangrga (2010), *Spekulacija i filozofija*, 337.

gradi i argumentuje vlastito stanovište. Pođimo od početka, od prikaza filozofske scene. Freud nalazi da se kultura sastoji u uspostavljanju tehničke nadmoći nad prirodom, u svetu ideja i umetnosti kao i u definisanim društvenim odnosima, a njena suština je u ograničavanju nagona, odricanju i sublimaciji, dok su glavna sredstva borbe *krivica i savest!* Cena koju čovečanstvo plaća za sigurnost i uređenost kulture je — neuroza. Među neurotičarima dominiraju oni koje svoje osećanje krivice ne opažaju neposredno, nego ga češće osećaju u vidu nelagode.⁴⁵ Upravo zbog neprepoznavanja vlastite spekulativnosti, Freud ostaje na stanovištu građanske kulture i zajedno sa njom živi u nelagodi.

Herbert Marcuse je u delu *Eros i civilizacija* (1962) takođe pošao od *Nelagode*, ali je sukob načela zadovoljstva i načela stvarnosti, nagona i društva, dešifrovao na osnovu kritičko-istorijskog aspekta. Nepomirljivost sukobljenih principa izražava kroz “istorijsku činjenicu da je civilizacija napredovala kao organizovana dominacija”. Ono što je za Freuda bila gorka uteha, postaje predmet tematizacije i još jednog razočarenja. Zato se scena u međuvremeno komplikuje, a glasovi koji Kangrgu upozoravaju na odsustvo tematizacije etičko-teorijske pozicije, kakvu Lacan razvija u *Etici psihoanalize* iz 1960, ostaju bez prave reakcije. Na upozorenje o postojanju upadljivog praznog mesta, Kangrga se poziva na rukopis o spekulaciji gde je čitavo poglavlje posvetio odnosu Marxa i Freuda, i to s obzirom na Freudovu raspravu *Nelagoda u kulturi*, jer se tu “Freud sasvim približio bitnim Marxovim kritičkim stavovima koji su zajedno sa Freudom *par excellence* — spekulativni”.⁴⁶

Kangrga drži da se Freud približio Marxu zahvaljujući svojim spekulativnim stavovima, ali da vlastitu spekulativnost nije iskoristio, nego je, u skladu sa metafizičko-pozitivističkom tradicijom, uspeo da je potisne. Sa druge strane, Kangrgu i Lacana povezuje delimična suspenzija etičkog, bilo kroz praksu ili spekulaciju, bilo kroz “etiku psihoanalize”. Lacan ne propušta da naglasi da “Veliko drugo ne postoji”, kao ni “Drugog Drugog”⁴⁷, dakle metajezik povesnog nad istorijskim nije moguć; štaviše, on je zaprečen, jer Veliko drugo i postoji na osnovu naših dela i uverenja, a ne pre njih. Zato se ova Lacanova

---

45 S. Freud (1979), *Nelagodnost u kulturi*, u: *Odabrana dela Sigmunda Freuda* 5, 346.

46 B. Mikulić (2014), “Čamac na Stiksu: razgovor s Milanom Kangrgom o odnosu filozofije i spekulacije”, u: *Nauk neznanja*, 168.

47 Ž. Lacan (1983), “Prevrat subjekta i dijalektika želje u Freudovskom nesvesnom”, *Spisi*, 291.

formulacija, pretpostavljamo, ne može neposredno upotrebiti protiv Kangrgine koncepcije povjesnosti, a kasnije i spekulacije. Naprotiv, ona je dodatno ojačava i ide u prilog favorizovanju kategorije prakse, s kojom na kraju Kangrga kao da ne zna šta da čini, uvodeći spekulaciju. Zaključak je opet paradoksalan. Ono što je Kangrga zanemario uvodeći koncept spekulacije, zahteva ponovo svoju tematizaciju. A to je *praksa!*

Kangrgino pozivanje na *Nelagodu u kulturi*, dvadeset četiri godine nakon publikovanja *Praksa, vrijeme, svijet 1984.*, određeno je u većoj meri stanovištem koje naš filozof imenuje *spekulativnim*. Kangrga veruje da je Kant jedan od glavnih krivaca za to što je Marcuse poistovetio spekulaciju sa teorijom, premda i Kant “skače sebi u usta već samim pojmom primata praktičkog uma”. Time što poistovećuje spekulaciju s teorijom, Herbert Marcuse samo nastavlja Kantovim kolotragom, kao uostalom i Sigmund Freud. Sve u svemu, Marcuse je do grla u *nelagodi*: premda je nizom prvoklasnih uvida već stupio na tlo spekulacije, to nije primetio jer se oslonio na petrifikovanu pojmovnu nomenklaturu. Drugim rečima, veličina njegovog promašaja je u tome što je pogodio takoreći van mete, ali u centar, što je sasvim u skladu sa Lacanovom interpretacijom delovanja nagona.⁴⁸ Dakle, potrebno je otići dalje od Marcusea u interpretaciji nelagode, kako se ne bi našli na startnoj poziciji ispod Freuda.

I Lacan i Kangrga određuju svoj odnos prema Freudu preko *Nelagode u kulturi*, a Lacan je koristi kao svoju odskočnu dasku: “*Nelagoda u kulturi* je nezaobilazno delo, nenadoknadivo za razumevaje Freudove misli i sumiranje njegovog iskustva.”⁴⁹ U poređenju sa Lacanom, za Freuda se može potvrditi da ostaje unutar granica kulture. Čamac u kome plovimo ne treba ljuljati. Kultura predstavlja, pa i u vidu nelagode, ultimativnu utehu, pogotovo u trenutku ceremonijalnog spaljivanja knjiga marta 1933: “Kakav napredak ostvarujemo. U Srednjem veku oni bi spalili mene, a danas se zadovoljavaju time da spale moje knjige.”⁵⁰ Ova ironija sudbine nije slučajna, ona sama po sebi dosta govori o statusu kulture u Freudovom delu. Lacan problematizuje samu kulturu, ne uzima zdravo za gotovo zamenu nelagodu za agresiju, ali insistira na realnoj dimenziji krivice. Kultura, koja je Freudu bila slamka spasa i poslednja uteha, na kraju se obušila i na samog Freuda. Kultura, gledano iz Lacanove perspektive, zaista se

---

48 J. Lacan (1986), *XI seminar. Četiri temeljna pojma psihoanalize*, 190.

49 J. Lacan (1997), *The Ethics of Psychoanalysis*, 7.

50 E. Džouns (1985), *Život i delo Sigmunda Freuda 2*, 360.

sastoji u činu spaljivanja knjige! Krivica je realna. Kultura zasnovana na potiskivanju proizvodi nelagodu, a jedna od njenih nuspojava je etika. Tradicionalna etika usmerava se na “služenje Dobru” i “radi na sigurno”, tako što redovno ostavlja “želju na čekanju”. Ta sasvim “etička” zamena postaje pravilo u različitim narativima: jednakost postaje “jednaka šansa za sve”, razotuđenje “vladavina prava” i seže sve do famoznog žargona političke korektnosti. Lacan jasno uočava da psihoanalitička etika mora izaći iz kruga nelagode, tako što navodi subjekta da se konfrontira sa provalijom između dela i želje u medijaciji sadašnjosti, umesto da se subjekt podredi različitim učiteljima želje, pa bili oni umetnici ili teoretičari lakanovske provenijencije, koji nužno ostavljaju želju “na čekanju”. Lacan je učitelj delovanja u skladu sa željom. Jedan spekulativni filozof u svom delu može imati mnoštvo nespekulativnih sudova i ideja i time ostaviti želju na čekanju. Freud i Marcuse su u ovom kontekstu promašili metu, jer pojam spekulativnog, kako je to video Kangrga, primenjuju kolokvijalno, u skladu sa metafizičko-pozitivističkom praksom, ali su pogodili cilj, makar i nehotično. Freud i Marcuse su vlastitim promašajem osvetlili dinamiku nesvesnog i posredno doveli do mogućnosti konkretnijeg određenja spekulativnog. Lacan uvodi još jedan u svakom pogledu spekulativan pojam, pojam alijenacije, koji postaje strukturni uslov subjektivnosti. Subjekt postoji kao otuđen, kao predmet uživanja Drugog. Time je u velikoj meri pojam spekulacije zadržao svoj karakter, kako je već bio izgrađen na relaciji Hegel-Marx.⁵¹

Ne samo da su teoretičari pogodili cilj tek kada su promašili metu, nego redovno nisu bili svesni tla na koje su stupili. Tek je onaj drugi mogao da sagleda prirodu njihovog samootuđenja i, eventualno, da uživa u predstavi.

III. Antifilozofija i spekulacija na psihoanalitičkoj kuri

Jedna od Lacanovih zagonetnih izjava je i ona da nesvesno ima status etičkog. *Treba da nesvesnog*⁵² je svojevrstan nalog tumačenja stvarnih nastojanja filozofije i nauke. Zadatak se, između ostalog, sastoji u zau-

---

⁵¹ Teško je prećutati činjenicu da su u “bivšoj Jugoslaviji” hiljade bibliografskih jedinica bile posvećene problemu otuđenja. Kada je alijenacija zakucala i na naša vrata, i to u školskoj formulaciji kao otuđenje proizvoda od proizvođača, otuđenje rada, otuđenje čoveka, itd., za taj fenomen je potpuno iščezao teorijski interes.

⁵² J. Lacan (1986), XI seminar. *Četiri temeljna pojma psihoanalize*, 39.

zimanje mesta odakle je moguće sagledati većinu manifestacija nesvesnog. Na sceni istorije filozofije, nesvesno nije zapretno ili potisnuto, negde u mraku, nego je maskirano scenskim efektima koji odvrćaju pogled od samog čina — eksploatacije znanja kao pojmovne “razmen-ske vrednosti” u vremenu.

Jedan od načina postojanja filozofije je ekstrakcija, odnosno “alhemijski” postupak transmutacije znanja roba u dominaciju gospodara. U tom hokus-pokus postupku nalazi se svima dostupan izvor filozofskih blokada kao karakterističnog neprepoznavanja ili zakonitog promašaja. Lacan nalazi izlaz iz “nelagode u filozofiji” u anti-filozofiji (kako je tu “metodu” nazvao Alain Badiou), dok analogija antifilozofije i spekulacije, obezbeđuje još jednu saznavnu polugu. Ne samo što spekulaciju možemo položiti na psihoanalitički kauč, nego i psihoanalizu smeriti spekulativnim aršinom, kao što je to učinio Milan Kangrga.

Sada možemo nastaviti glavnim pravcem: Lacan je obilatno koristio filozofske izvore, smelo je teoretizovao psihoanalitičke koncepte, a uz činjenicu da je očima psihoanalitičara posmatrao Jean-Paul Sartrea i Althussera, filozofiju je interpretirao zahvaljujući njenoj “drugoj sceni”, mestu gde ona izmiče vlastitoj samorefleksiji. Psihoanaliza, pogotovo Lacanova, iz temelja je potresla zgradu filozofskog mišljenja, nagoveštavajući otrežnjujuća buđenja iz različitih sublimnih fantazija, vraćajući pitanje o *episteme* na liniju borbe i razotkrivanja prevare:

“Reč je o tome da se shvati da taj drugi sloj, artikulisani aparat, može da se prenese, što znači da se prenese iz džepa roba u džep gospodara — ukoliko je u to doba bilo džepova. U tome je ceo napor izdvajanja onoga što se zove *episteme* (...) To je vid ismevanja ličnosti koja je bespomoćna. Tu se pokazuje da ono što je ozbiljno, ono na šta se smeri, jeste da se vidi da rob zna, ali se to priznaje samo zaobilazno kroz podsmeš, ono što se skriva jeste da je reč samo o tome da se otme robu njegova funkcija na nivou znanja.”⁵³

Prvo, Lacan upućuje na Sokratove analogije sa zanatskim veštinama. Filozofija počinje kao što u većoj meri zadržava model ropskog znanja, kao što je i terapijski metod izveden iz medicinskog umeća. U 17. *Seminaru* Lacan podiže na nivo centralne scene “kvarenje” koje obeležava rođenje filozofije. Vođen Sokratovim pitanjima, rob evocira

---

53 Ž. Lakan (2009), “Proizvodnja četiri diskursa”, *Treći program* br. 141–142, 309; J. Lacan (2007), *The Other Side of Psychoanalysis*, 21–22.

matematičko znanje za koje nije znao da ga poseduje: “Ovaj pomak od praktičnog znanja do vrste teorijske episteme koja će na kraju preoblikovati čak i ropske zanate jedan je od delova Lacanove tvrdnje da je filozofija u stanju da ‘pokvari’ i radno znanje robova.”⁵⁴ Zatim, Lacan dolazi do stanovišta da filozofija artikulise diskurs gospodara, a da u svojoj evoluciji pokazuje krađu, otmicu i oduzimanje znanja operacijom gospodara. Rob je prvo lišen znanja, a kada mu se to znanje vrati, to je sada već nešto drugo, znanje gospodara. Ono što čini pravu strukturu diskursa gospodara jeste ono što sada najbolje zna rob; to je ono što gospodar hoće. Da gospodar zna šta hoće, ne bi bio gospodar. Ovo preokretanje Hegela naglavce je ključno za Lacanovu misao: za Hegela je sluga mesto nevažne, nesupstancijalne, partikularne perspektive (komorni sluga iz *Filozofije istorije*)⁵⁵, dok je za Lacana ono što gospodar zna moguće zato što je sluga — sluga.

Kangrga, pozivajući se na Freuda i Marcusea, filozofiju vidi kao važan element represivne kulture. Filozofija je i sredstvo učvršćivanja nelagode koliko i njena posledica. U marksističkoj notaciji: filozofija je sredstvo klasne represije, ne samo zato što je kadra da opojmi postojeće, da ga učini normalnim i razumljivim, podižući ga na nivo opštosti, nego zato što je po svojoj suštini odomaćena “u otuđenju kao jedinoj pravoj istini (Marx)”.⁵⁶ Filozofija, ukoliko se sagleda iz perspektive potiskivanja i nelagode, više nije moguća kao filozofija, nego kao spekulacija ili/i antifilozofija, ukoliko ikako želi da se emancipuje od svoje samonametnute uloge sluškinje: *philosophia est ancilla theologiae*. Njena služba nikada nije dovoljno tematizovana. Tako se i pitanje etike psihoanalize može preformulisati u sledeće: u čemu se sastoji služba etike? Da li spekulacija i antifilozofski manevar izbegavaju samonametnuto sužanjstvo ili ga bar mogu tematizovati?

Tipično badiouovsko pitanje “nije li i najveći među našim pokojnicima, Lacan, bio ‘antifilozof’”, tretiraćemo kao spasonosni manevar u rasvetljavanju gornjeg pitanja.⁵⁷ Stavljajući termin *antifilozof* pod

---

54 M. Sharpe (2015), “Killing the father, Parmenides: On Lacan’s anti-philosophy” in: *Continental Philosophy Review*, 59.

55 “Da za osobnoga slugu nema junaka, poznata je poslovice. Ja sam dodao — a Goethe je to deset godina kasnije ponovio — ali ne zato što potonji nije junak, nego zato što je onaj osobni sluga”. G.W.F. Hegel (1951), *Filozofija povijesti*, 46.

56 M. Kangrga (2010), *Filozofija i spekulacija*, 77.

57 A. Badiou (2001), *Manifest za filozofiju*, 8.

navodne znake Badiou *nolens volens* priznaje elementarnu pojmovnu protivrečnost i razotkriva svoju nameru. Ne samo da bi filozofiju trebalo misliti što bliže antifilozofiji, nego budući nacrt filozofije mora da izdrži “antifilozofsku kritiku” kao i da podnese “psihoanalitički tretman”. Antifilozofija sadrži jednu vrstu prezira prema filozofskoj mudrosti i zasniva se na aktivnom događaju koji objavljuje. Naprotiv, suštinska kategorija filozofije je *sophia*, čije glavno oružje je retorička nadmoć. No, da li je to dovoljno da se filozofija emancipuje i da ujedno preživi, kao i da se oslobodi od svoje navodne nadmoći!? U prvi mah se može učiniti da je antifilozofija ili/i spekulacija nemoćnija od filozofije. One u sebi sadrže konstitutivni manjak, prazninu zaleta, upućuju na delovanje, praksu koja se vezuje oko centralnog događaja, ali sam događaj je zakazao i izneverio. Nisu važni znakovi moći, niti primeran život, nego ono za šta je neko uverenje sposobno.⁵⁸ A sam događaj mora da izneveri kako bi se spekulativno razvio. Da li je uteha koju sada nudi spekulacija isuviše slaba?

Tematizacija mističkog diskursa obezbediće nam bliži pogled na odnos filozofije, spekulacije i psihoanalize, kao i još jednu, verujem, dragocenu perspektivu. Pored jevrejskog, grčkog, hrišćanskog diskursa, Badiou pripisuje apostolu Pavlu četvrti diskurs — mistički. Upozoravam na odnos grčkog i mističkog diskursa zato što je blizak odnosu filozofije i spekulacije. Grčki diskurs u subjektivnom liku obrazuje paradigmatičnog mudraca koji se prilagođava utvrđenom poretku sveta.⁵⁹ Grčki diskurs je kozmički zato što uspostavlja subjekt u umu prirodnog totaliteta, učvršćujući zajednicu u nekom obliku pokoravanja (kosmosu, Carstvu, Bogu ili Zakonu). Jevrejski i grčki diskurs su partikularni, bez mogućnosti zasnivanja univerzalnog bivstvovanja. Tek diskurs sina utelovljuje univerzalnost i egalitarnost, suprotstavljajući se institucionalnoj logici:

“Lik sina je, očevidno, oduševljavao Freuda, kao što je osnova Pazolinijevog poistovećivanja s apostolom. Za Freuda, s obzirom na jevrejski monoteizam, čija je osnivačka decentrirana figura bio Mojsije (poreklom Egipćanin kao *drugi*), hrišćanstvo postavlja pitanje odnosa sinova i Zakona, sa simboličkim ubistvom oca, u pozadini. Za Pazolinija, moć mišljenja, svojstvena homoseksualnoj

---

⁵⁸ A. Badiou (2010), *Sveti Pavle*, 49-55.

⁵⁹ Ibid. 73.

želji, usmerava se prema nastajanju egalitarnog čovečanstva u kojem nagodba sinova, u korist majčine ljubavi, poništava ubitačnu simboliku očevâ koji se utelovljuju u institucije (Crkve, ili Komunističke partije).⁶⁰

Pasolinijev sv. Pavle, kako to vidi Badiou, podeljen je između svetosti sinova i ideala moći oca, a ta podeljenost vodi stvaranju prinudnog aparata. Za našu temu je važnije da apostolsko “neznanje” nadilazi filozofsku argumentaciju, ali da nudi i izlaz iz sistema moći. Objaviti događaj znači postati sin tog događaja, a sebe locirati u nasleđeni kontekst. U tom trenutku sin je osuđen na “neznanje”, na delovanje bez gotovih formula i programa. Sin tada mora izboriti vlastito rođenje. Filozofija, sa svoje strane, poznaje samo učenike koji su od drugog rođeni. Filozofsko znanje, samo po sebi, predstavlja formu ropstva, a apostol (u Badiouovoj notaciji), objavljujući događaj, preokreće i obesmišljava metafizičku istoriju. Malo vulgarne psihoanalize nam ovde može biti od pomoći. Referentni događaj nije, kao što to događaj nikada nije — jednokratani. Reč je o “revoluciji koja teče” i koja mora nužno da zakaže. Sin se nakadno “obračunava” sa različitim aspektima događaja: birokratija, staljinizam, nacionalizam. Ukoliko je filozofija diskurs oca, kako je to formulisao Badiou, spekulacija je u Kangrginoj formi, nekonzekventan izlazak iz kruga ocebustava! Ona uspeva da “izvuče samu sebe” tek kad zaprimi vlastito nesvesno. Mistična funkcija nalazi se u objavi mogućnosti koja nije još sagledana, u odustajanju od *filozofske službe*, od odbijanja izvršenja ekstrakcije i transmutacije, do prihvatanja apostolskog neznanja i fiksiranja trajnog gubitka:

“Primetiću sklad sa nekim lakanovskim temama koje se odnose na etiku analitičara: ovaj isto tako, na kraju lečenja, mora pristati, da bi analizand izdržao nekakav susret sa svojim realnim, da zaposedne položaj gubitnika. Tako se, primećuje Lacan, on približava svetosti.”⁶¹

U tom smislu je Kangrgina ideja o diferenciji filozofije i spekulacije nedvosmisleno antifilozofska i “gubitnička”. Kangrga je blizak ideji o samoobnovi filozofije kroz ono “anti”, ali sa druge strane, povremeno je “spekulativan” i filozofičan, u smislu istrajavanja na gotovosti mišljenja. Pogotovo kada upada u komediju zasnovanu na argumen-

---

⁶⁰ Ibid. 76.

⁶¹ Ibid. 97.

tativnom *error in persona*, kao što se pozicionira u istoriji filozofije kao umišljeni otac. Dok sam nije dospao do mesta *drugog*, Kangrga je skromno sebe svrstao u “učenike”, gde drugi poseduju uživanje i znanje: Schelling filozofiju naziva *oponašanjem* produktivne delatnosti, dakle ona je sama mimesis, Fichte govori o *pokvarenosti* filozofa, a na kraju Kangrga pribegava naizgled blažoj formuli *ideološkog zamagljivanja*.⁶² U sledećem koraku, Kangrga obrazlaže Fichteov spekulativni stav i uvodi ga u vlastitu koncepciju: povezujući “delovanje i delo” Kangrga odslikava Marxovu teoriju dvostrukog karaktera robnog oblika. Kangrga opet proširuje optužbu iz perspektive buntovnog sina. Filozofi nisu samo licencirani proizvođači nelagode koja se javlja u kontaktu sa sjajem fasada glavnog toka civilizacijske matice, nego, kao proizvođači gotovih predmeta, kriju muku sopstvene proizvodnje “kao zmija noge”. Filozofi se izdaju za one koji uživaju u radosti stvaralaštva, tako da je *nelagoda* sasvim prihvatljiva cena koju plaćaju za svoj “zločin”, zločin pristojnog i umerenog života u kulturi. Kada Kangrga deluje kao oceubica, nastoji da ne zauzme očevo mesto, ali u tom poduhvatu postiže delimičan uspeh.

Spekulacija se javlja kao “maglovito nagađanje” redovno kada ne može da “svari” sopstveno nesvesno, a u njemu ona i samo može da prebiva! Spekulativno “obraditi” ne znači katalogizirati gotova određenja, nego proći kroz muku i rad generacija, ili bar kroz očvrslu ožiljke istih, kao što je to mislio Adorno. Posle oceubistva, spekulacija zahteva da ubica odustane od mesta smaknutog oca, kao i da bude svoj vlastiti sin koji je priznao oca. U tome se Kangrgi mora odati puno priznanje! Milan Kangrga izražava spekulativnu poziciju u razlici prema filozofskoj upravo Hegelovim, kako sam naglašava, filozofskim jezikom, jer koji nam drugi jezik preostaje kada je reč o spekulaciji: “onda bismo s Hegelom spekulativnu poziciju izrazili njegovim određenjem (pojma) *bitka kao proizvodnju i proizvode* (ujedno), dok filozofijska pozicija ostaje i zastaje samo na ovome drugome: *proizvodu*, apstrahirajući (ili “preskaćući”) — proces proizvodnje”.⁶³ Naravno, iz ovog određenja projevava Kangrgino trajno nadahnuće, odnosno simbolizovanje filozofije pojmom *prakse*, koji je po svojoj vokaciji opet filozofski pojam, čije aristotelovsko poreklo Kangrga oplemenjuje dostignućima moderne filozofije. Na kraju, Kangrga postaje suočen sa frekventnim probijanjem razlike između filozofije i spekulacije, a pošto za nju postaje edipov-

---

⁶² M. Kangrga, *Spekulacija i filozofija*, 330.

⁶³ Ibid. 305.

ski slep, svrstava se u dugu kolonu istorije filozofije — ali u tome je pre njegova veličina nego nedostatak. Naravno, jedinstvo proizvoda i proizvodnje, kao i sam izbor Hegelovog određenja spekulativnog, nije u Kangrginoj koncepciji nešto odlučno novo, nego je nastavak tradicije koju kritikuje i razvija. Ceo postupak je u skladu sa pretpostavkom da *Fenomenologija duha* ne samo da razotkriva strukturu uma kao strukturu dominacije, nego u spekulativnoj šifri, prevladava logiku dominacije. Propali pokušaji i stranputice u mišljenju od neobične su važnosti za spekulativnu misao, odnosno za dimenziju vremena u kojoj se “obračunavaju” ne samo generacije filozofa, nego i ona dvojca s početka priče, gospodar i rob.

Spekulacija nadilazi filozofiju patricida kada rob prepozna sebe kao tvorevinu i tvorca, ali i kao subjektivo ostvarivanje u odnosu prema budućnosti. Uz karakterističan, prosvetiteljski obrt: jedinka koja shvata da je istorija ljudska tvorevina više nije prosta tvorevina istorije.⁶⁴ Ali, ni ovim “prosvetiteljskim tumačenjem” nismo do kraja zadovoljni, pogotovo kada insistiramo na razlici između naivno-prosvetiteljske paradigme (*Ja dolazi na mesto Onog*) i paradigme realnosti nesvesnog (*Ja crpi mogućnosti nesvesnog obilja*). Suočena sa realnošću vlastitog nesvesnog, spekulacija mora da reši još jedan problem. Rob ne samo da mora da se pobuni protiv dobronamernog tutora, koji sa instance razrešava probleme u dinamici nesvesnog “pacijenta”, nego mora s prezirom da mu okrene leđa. Kada govori u ime roba, tutor se poziva na apstrakcije i “mutna nagađanja”. Iz tih razloga je psihoanaliza suočena sa problemom vlastite spekulativnosti.

Eventualnu konkluziju terapije spekulativnog i kritike psihoanalitičkog, možemo ukratko svesti na sumiranje Lacanovih interpretacija Freudovog *Wo Es war...* Prvo, Lacan kao radikalni prosvetitelj odustaje od plitke kolonizacije koju ego treba da sprovede nad nesvesnim. Usled tog nadobudnog i nespretnog zahvata prosvetiteljski projekti redovno bankrotiraju. Oblast nesvesnog nije teren koji treba kolonizovati niti podvrći starateljstvu ega, nego je pre izvor neslućenog obilja. Nesvesno je pravo mesto za subjekta. Ja postaje subjekt tek kada prihvati pluralne strukture nesvesnog.⁶⁵ Dakle, spekulacija u punom smislu ne koristi transfer kako bi se sin domogao vlasti oca, time što je osvestio argumentaciju oca koja je postala unutrašnja, nego osvešćenje očeve argumentacije vodi uspostavljanju vlastite, kao pro-

---

64 E. S. Kejsi, V. Melvin (1988), “Hegel, Hajdeger, Lacan”, u: *Treći program*, 362.

65 Vidi: M. Bouvi (2019), “Žak Lakan”, u: *Uvod u delo Žaka Lakana*, 73.

zvodnja koja obrazlaže vlastiti proizvod. Kada sam čin detronizacije patricidom ne svrgava princip dominacije, nego uspostavlja vlast nove škole i novih neproblematizovanih pretpostavki, reč je o ponovnom padu u “spekulativno” kao apstraktno i konfuzno. I Marcuse je tu nedvosmislen, iza takvog “oslobođenja”, oslobođenja oceubistvom, stoji samo bolja dominacija.⁶⁶

Puna operativnost Kangrginog shvatanja spekulacije nalazi se u prihvatanju upravo onoga što je Kangrga otpisao, a to je nesvesno vlastite filozofije! U čemu se ona sastoji? Između ostalog, u osveščivanju niza filozofskih “oceubistava” koje je izvršio sam Kangrga, poštedevši na kraju svog opusa Marxa i Schellinga, a ustoličivši na počasnom mestu Fichtea. Stupivši u obračun upravo sa onima koji su mu trebali biti najverniji saveznici, Kangrga zadire u nesvesno vlastite filozofije. Ironično, Badiou stoji između onih koje je Kangrga prvo otpisao, a to su Althusser i Lacan, dok Marcuse postaje zastupnik odsutnog Lacana: “Kao što je u interpretaciji Hegela naglasio Herbert Marcuse, kako se iza činjenica *ne vidi* (tj. metafizički i pozitivistički *ispušta*) ono što leži u samom pojmu, naime: *činitelj* koji stoji iza te činjenice kao njezin nužni proizvođač, da bi do te činjenice kao tzv. *puke danosti* uopće moglo doći.”⁶⁷ U tom “obračunu” počinitelj ostaje sakriven, odnosno sam Milan Kangrga koji se rešava vlastitih saveznika.

Uprkos tom začuđujućem, a zapravo logičnom filozofskom previdu, Kangrga stoji rame uz rame sa bliskim saborcima u antifilozofskoj i spekulativnoj kritici filozofije. U činu polovične ili neadekvatne kritike zamenom mesta, Kangrga smešta sebe upravo u red onih koje kritikuje. Ponavljam ocenu: usled ove protivrečne pozicije u kojoj se nalazi, njegovo mesto je osigurano upravo u koloni od koje je nastojao da odmakne, u — istoriji filozofije, i to najvišeg reda.

IV. Etika je opijum — za srednju klasu

Kangrgino stanovište u kritici etike možemo uporediti sa efektom ispijanja morske vode. Morska voda izaziva još veću žeđ, intenzivira dehidraciju uz simptome konfuzije i letargije. Pozivajući se na *Nelagodu u kulturi*, Lacan nalazi da isti efekat izaziva i moral: što se više žrtvujemo zahtevu super-ega, veći su i njegovi zahtevi.⁶⁸ Da je sa etikom tako, svedoči današnja inflacija tzv. etičkih kodeksa. Ukoliko su

---

⁶⁶ H. Marcuse (1985), *Eros i civilizacija*, 67.

⁶⁷ M. Kangrga (2004), *Etika*, 257.

⁶⁸ J. Lacan (1992), *The Ethics of Psychoanalysis*, 302.

kodeksi napisani, pa još postoji i spoljašnja sankcija, bilo eksplicitna ili implicitna, o nikakvoj etici tu ne može biti reči, hiperprodukcija samo izaziva konfuziju i letargiju. A pozivanje na odredbe kodeksa često se pretvara u sadističko mrcvarenje nadobudnih tehnokrata. Kao što je Marx svojevremeno opisao dejstvo religije kao *opijuma naroda*, tako je ova pomama za etikom nova vrsta opijuma za srednju klasu. Čin stvaranja novog, kao ono što Kangrga postavlja na mesto etike, nikako se ne može opravdati ili osporiti etički — to je pretpostavka do koje je Kangrgi naročito stalo. A pozivanje na kodekse postaje samo još jedan element u beskonačnim raspravama. Etika, kao i pozivanje na etiku, vodi konzerviranju otuđenog stanja i beskonačnom perpetuiranju vlastite potrebe za etikom:

“Ako etika, i to etika u svom klasičnom i najkonsekventnijem obliku, kao što je to Kantova (sa svim implikacijama što dolaze do svog punog izražaja u cjelini klasične filozofije na čelu s Hegelom) ne preraste u zbiljsko i najdublje revolucionarno događanje, a tu leži granična linija i za bitno samorazumijevanje naše epohe, i za samorazumijevanje i pronalaženje bitnog smisla našeg opstanka (pa čak i golog samoodržanja u dogledno vrijeme), onda s jedne strane etika biva ne samo hipostazirana, i to svagda po svojim lošijim momentima, nego i u liku puke kompenzacije ljudskoga, što iščezava iz srži samoga života, biva sve ‘potrebnija’ i ‘urgentnija’ poput slamke za koju se želim uhvatiti da ne bismo sasvim potonuli. S druge pak strane, što onda postaje vrlo simptomatično, život sve više ‘treba’ tu i takvu etiku, postaje ujedno sve besmisleniji i odvija se u posvemašnjem vacuumu ljudskoga i duhovnoga (idejnoga) i obratno, jer njegovo revolucioniranje nije na djelu.”⁶⁹

Summa summarum: etika je kompenzacija neljudskog života! Takođe i Lacan: život u nelagodi zahteva takvu etiku kao *buržujski san*⁷⁰. Vratimo se još jednom samom čvoru, Freudovom delu *Nelagoda u kulturi*. U *Nelagodi* Freud obrazlaže moć i potrebu etičkog pozivajući se na ulogu krivice: “Cena kulturnog napretka plaćena je gubitkom uživanja sreće zbog jačanja osećanja krivice.”⁷¹ Freud upozorava da je tadašnje vaspitanje pogrešno, a da su etičke postavke “zloupotrebljene”, jer se, između ostalog, unapred pretpostavlja njihovo kršenje i krivica. Čovek

⁶⁹ M. Kangrga (1983), *Etika ili revolucija*, 14.

⁷⁰ J. Lacan (1992), *The Ethics of Psychoanalysis*, 303.

⁷¹ S. Freud (1979), *Nelagodnost u kulturi*, 345.

zarobljen u nelagodi etičkog grize svoj sopstveni rep uhvaćen u klopki krivice. Nagoni su pokretači ličnosti, krivica je pokretač kulture, a što se više bavi etikom, čovek je tim više — konfliktno kriv. Naknadno uklapanje Freuda u Kangrginu kritiku etike više je nego očekivano, kao i Lacanovo razvijanje iste teme. Lacan je Freuda uzeo ozbiljnije nego što je Freud uzeo samoga sebe.

Pre nego što se vratimo Lacanovoj etici psihoanalize, pozvaćemo se na još jednu konkretizaciju krivice kao na spekulativnu “nelagodu u finansijama”. Reč je o svojevrsnom dugu igri *spekulacija-spekulacija!* Walter Benjamin u kapitalizmu vidi čist religiozni kult i to sa neprekidnim trajanjem. Osećanje krivice ne može dostići iskupljenje u religioznom kultu, već se osećanje krivice čini opštim. Freudova teorija ostaje teorija zaogrnutu nelagodom, a otac psihoanalize je sveštenik kulta u kome grešnoj mašti (kapital), pakao nesvesnog mora plaćati — kamatu.⁷² Ova, naizgled gruba analogija u tek nešto razvijenijem obliku reafirmiše poziciju istorijskog materijalizma nasuprot liberalnom ekonomizmu. Otkrivanje ove nelagode u političkoj ekonomiji osvetljava čudovišnu mistiku ekonomije, tj. da je “nadgradnja” njena nesvesna baza. Dakle, *Nelagoda u kulturi* postaje višestruko čvorište, mesto sa koga se dovode u pitanje različite forme reprodukcije društva. U radikalnijem odnosu prema *nelagodi* je etika psihoanalize jer i ona polazi od konkretizacije krivice.

Lacanova etika uzima zaozbiljno ono što je Freud ustanovio “napipavanjem” u *Nelagodi u kulturi*, a to je krivica. Lacan, slično Freudu, nalazi da etika mora biti u središtu interesa analitičara,⁷³ a da u toku kure suprotstavljene krivice konvergiraju. Na strani analiziranog je problem krivice i pataloška priroda života u kulturi, a na strani analitičara je nužnost suočavanja sa patogenim moralom, nesvesnom krivicom analiziranog kao i sa etičkim problemom koji nastaje u lečenju. Analizirani se oseća krivim — zato što je odustao od svoje želje, dok se etička pozicija analitičara otkriva kroz način na koji je formulisan cilj kure. Ego-psihologija favorizuje normativnu etiku u postupku prilagođavanja ega stvarnosti, a Lacan formuliše etiku koja povezuju radnju sa željom: “Da li ste delovali saglasno sa željom koja je u vama.”⁷⁴ Kako se tradicionalna etika koncentrisala oko pitanja vrhovnog dobra, a dobro je prepreka želji, tradicionalna etika proizvodi

---

72 W. Benjamin (2014), “Kapitalizam kao religija” (internet)

73 J. Lacan (1992), *The Ethics of Psychoanalysis*, 38.

74 Ibid. 314.

nelagodu, sve povezujući dobro sa odlaganjem. Tradicionalna etika, kako sledi, odvrća od delovanja, promene i dosledne terapije! Lacan ne prihvata ni hedonističko rešenje, kao ni narcisičku permisivnost. Psihoanalitičko iskustvo, na koje se poziva, otkrilo je dvostrukost uživanja: ukoliko se prestupi granica uživanja, nastaje bol, *jouissance*, paradoksalno zadovoljstvo, kao što je i satisfakcija koju subjekt izvodi iz simptoma, isto tako paradoksalna.

Lacanova etika psihoanalize pozicionirana je sa druge strane etike mere, sredine, komunikacije, zajedništva, itsl., odnosno van pojmovnog aparata svake “etike nelagode” i insistira na antagonizmu i nenadoknadivom lomu. Usprkos tendenciji da se pojam antagonizma izbriše iz političkog diskursa, kao i da se ukine svaka društvena praksa struktuirana oko podela (tako se ukida sfera političkog), Yannis Stavrakakis se poziva na autore koji veruju da je Lacanova etika psihoanalize odličan fundament za postojanje demokratije, i to kao etika disharmonije.⁷⁵ Držimo da je ta teza prihvatljiva, ali u određenoj meri. Ukoliko se ispusti ono što donosi razlika spekulativnog i “spekulativnog”, a to je suspenzija etike kao alijenirane ili imaginarne svesti, onda se vrši karakterističko pomeranje Lacanove etike psihoanalize (*vernost želji* u višedimenzionalnosti nesvesnog) u etiku “dobrog funkcionisanja”.

Teza koju zastupamo je razvijena u drugom pravcu, a zasnovana je na Lacanovoj tvrdnji da psihoanalitičar dobro zna da on ne samo da ne poseduje to “Vrhovno Dobro koje se od njega traži, već zna da ono ni ne postoji”,⁷⁶ te da etika psihoanalize, ukoliko uključuje elemente spekulacije, i to u Kangrginom smislu, suspenduje ukupnu sferu “klasične etike”. Ne može više biti reči o etici dobra koja se razvija u smeru hedonističke problematike. Lacan veruje da je Freud radikalno negirao mogućnost Dobra, koje je kao objekt incesta (majka) nužno i zabranjeno Dobro. Taj momenat utvrđivanja nepostojanja Vrhovnog dobra i Velikog drugog, nalazi se i u većini projekata redefinisanja filozofije — pogotovo kod Althussera, a odražava se u Kangrginom favorizovanju spekulacije, upravo kada su projekti zasnovani na prihvatanju Cilja i Svrhe propali.

Vratimo se našoj liniji: ukoliko etika dobra nije moguća, zašto bi bila moguća etika demokratskog konflikta? Ukoliko je moguća, moguća je samo kao etika nelagode. Zato ćemo radikalizovati Sta-

---

⁷⁵ Y. Stavrakakis (1999), *Lacan and the Political*, 127 i drugde.

⁷⁶ J. Lacan (1992), *The Ethics of Psychoanalysis*, 300.

vrakakisovo stanovište. Subjekt ne može dostići oni šta želi (sklad, smisao, harmoniju) kada se podredi etičkom zakonu, pa ni etičkoj disharmoniji. Ideja dobra ne može premostiti taj jaz, ali zato može proizvesti istoriju etike. Opet, ukoliko se bezrezervno složimo sa hipotezom o mogućnosti zasnivanja “etike za naše vreme”, u smislu etike demokratije, etike umetnosti i sl., onda, shodno pretpostavkama od kojih polazimo, ostajemo u krugu nelagode u kulturi ili “spekulacije” (mutnog nagađanja, mitološkog mišljenja).⁷⁷ U tom slučaju, Lacana možemo svrstati u dugu kolonu učitelja, umetnika, performerera i drugih kulturnjaka koji nas podučavaju “kako treba živeti” u skladu sa dominantnim trendovima.

Dok je Kangrga počeo da tematizuje upadljivo odsustvo psihoanalize u vlastitom stvaralaštvu, na drugoj strani postoji analogna praznina — odsustvo samotematizacije etike psihoanalize. Verujem da eventualno ustoličenje etike psihoanalize na presto tradicionalne etike narušava konzistentnost lakanovske pozicije, kao i da u tom slučaju sama psihoanaliza zanemaruje domašaj onog anti-filozofskog. Neophodno je insistirati na povratnoj sprezi, krenuti od psihoanalize spekulacije ka spekulativnom tumačenju etike psihoanalize. Spekulativna optika nas obavezuje da odbacimo svaku pomisao na mogućnost etike kao neke “lebdeće” i “neutralne” instance. Naprotiv, *etički neutralna pozicija ne postoji*, između ostalog zato što se već nalazimo u kulturi i opterećeni krivicom — a to je kontekst koji obezbeđuje bujanje etike, jer kultura nudi “dobro izbalansirane” kočnice i uhodane kanale sublimacije, uz previsoku cenu. Kultura nije neutralna, ona nas baca čas na jednu, čas na drugi stranu. U trenucima mirne vožnje, najmanje što nas može pogoditi je plaćanje računa nelagodnom. Kultura, prema ocu psihoanalize, dominira nad željom za agresivnošću, time što je slabi i kontroliše na osnovu jedne unutrašnje instance: “Napon između strogog Nad-ja i pokorenog Ja nazivam osećanjem krivice; ono se ispoljava kao potreba za kaznom.”⁷⁸ Freud ističe dva korena osećanja krivice: strah od autoriteta i kasnije nastali strah od Nad-ja.⁷⁹ Lacan, sa druge strane, nije sklon da *krivicu* sagleda kao nusprodukt jedne od “mutnih spekulacija”, niti tek kao neurotičnu iluziju; naprotiv, analitičar mora ozbiljno uzeti u obzir osećaj krivice analiziranog, koji se javlja kada ovaj odustane od svoje želje. Ali, i odustajanje od

---

⁷⁷ J. Rajchman, (1986), “Lacan and the Ethics of modernity”, 42-56 .

⁷⁸ S. Freud (1979), *Nelagodnost u kulturi*, 333.

⁷⁹ Ibid. 336.

svoje želje i buđenje krivice ima svoju dvostrukost — cena nelagode mora biti plaćena, ali ne i preplaćena! O čemu je reč? Raj kao vrt u kome se živi bez krivice je mesto u kome mogu živeti samo životinje, koje su za razliku od čoveka vazda nevine, a samo čovek mora snositi krivicu za svoje činoe. Hegel “hvata Bibliju za reč” redovno u svojim glavnim delima: *Filozofija prava*, *Filozofija povesti*, *Filozofija religije*.⁸⁰ Dovoljno je navesti dva mesta: “Glavna predstava je predstava jedinstva božanske i ljudske prirode: bog je postao čovekom. To jedinstvo prvo je samo ono po-sebi, ali kao to da večno biva proizvedeno, i to proivođenje je oslobođenje”⁸¹ kao i da *istočni greh* jeste ono što treba biti, tj. da je prihvatanje krivice “povest slobode”⁸²

Reč je o spekulativnoj filozofiji religije. A to znači: rajsko stanje se ostvaruje na osnovu prihvatanja krivice, i to radom i borbom generacijâ. Spekulativno ne znači samo, kao što to na bezbroj mesta naglašava “otac Hegel”, rastvoriti nešto zbiljsko i to suprotstaviti tako da su razlike kao misaona određenja suprotstavljena, već i da se sam predmet shvati kao njihovo jedinstvo. Reč o “opevanom” jedinstvu razvoja i strukture, *in nuce*, što će biti omiljena tema kod izvođenja razlike između “strukturalizma” i Lacanovog “postrukturalizma”. Lacan izlaz iz stanja nelagode kao stanja apstraktne krivice nalazi u konkretizaciji krivice. Manje je važno pitanje da li to Lacan čini uz pomoć Hegela ili nezavisno od njega. Konkretizacijom krivice u kontestu nelagode u kulturi, Lacan i “oca Hegela” uzima za ozbiljno. Suvišno je podsetiti da su ova citirana mesta iz *Filozofije religije* saobrazna mestima iz opusa Milana Kangrga — koja smo već naveli.

Trilemu da analitičar mora pomoći analizantu da se oslobodi moralnih ograničenja ili da prihvati ograničenja ili da se prikloni fantaziji o etički neutralnoj poziciji — moramo napustiti. Lacan pledira za svojevrsnu analitičku etiku koja dovodi u relaciju akciju i želju, odnosno krivica bi bila odlučujuća instanca: “Da li ste delovali u skladu sa željom koja je u vama?”⁸³ Ne samo da se subjekt oseća krivim, nego “ono jedino za šta možemo biti krivi, barem u analitičkom smislu, jest to da smo ustuknuli u pogledu svoje želje.”⁸⁴ Naravno, želja nije

---

80 M. Kangrga (2004), *Etika*, 479.

81 G.W.F. Hegel (2009), *Predavanja o filozofiji religije II*, 155.

82 Ibid, *Predavanja o filozofiji religije I*, 212.

83 J. Lacan (1992), *The Ethics of Psychoanalysis*, 312.

84 Ibid. 319. [Navod prema engleskom tekstu: “In the last analysis, what a subject really feels guilty about when he manifests guilt at bottom

zapretani plamičak autentičnog, nego je konstrukt, “želja Drugog”. Analitičar mora da otkrije i verbalizuje razliku između *malog drugog* i *velikog Drugog*, tako da se može postaviti na mesto Drugog (i time ostvariti ono što ćemo uslovno nazvati *spekulativnim zaokretom* ili *produktivnom razlikom* između imaginarnog i simboličkog registra).

Milan Kangrga u prevazilaženju antinomija etičke svesti zagovara jedan drugi “povratak”, *povratak Fichteu!* Spekulativni zadatak Fichteove filozofije, uveren je Kangrga, nalazi se u nastojanju da se teorijska i praktična filozofija postave pod jedinstveno gledište, ali taj “spekulativni spoj” vraća se Kangrgi kao bumerang — pogotovo kada žargonizuje stvaralaštvo. Da li Kangrgu pogađa prigovor imaginarnih identifikacija ili magnetska privlačnost onoga što je zapravo nastojao da ukine, kao što je to slučaj sa famoznom etikom? Formulisući spekulaciju kao vid binarne opozicije filozofiji, Kangrga upravo sebe svrstava u dugu filozofsku tradiciju i pojavljuje nam se kao filozof sa svim avetima etičkog, premda je upravo to pokušao da izbegne. Shodno preseku spekulacije i etike možemo formulisati aporetiku moralne svesti koja se kreće od krivice do nelagode i obratno, a završava u “paradoksu”: što više nelagode u kulturi, to više i etike, a manje spekulacije.

Lacanove refleksije o etici vode redefinisaniu uloge same etike i njenog karaktera. Opšte mesto zauzima tvrdnja da, u lakanovskoj teoriji subjekta, podeljenost umesto jedinstvene duševnosti ne dopušta da se rukovodimo bilo kojim oblikom prethodne etike. Etika psihoanalize ne obezbeđuje niti mudrost, niti tematizuje polje dužnosti, nego se više bavi osvetljavanjem esencijalizujućih pretpostavki na kojima tzv. praktična mudrost počiva, kao i ulogom nesvesnog osećanja krivice u moralnosti, takođe i apstraktnim pojmovima dužnosti i savesti. Etička misao zasnovana na pojmu duše nema šta da traži kraj etike podeljenog subjekta, kao što na prvom mestu ona prekida sa filozofskom tradicijom potrage za smislom ili suštinom. Kamen mudrosti ne postoji.⁸⁵ Način na koji je duša konstituisana u prethodnim etič-

---

always has to do with — whether or not it is admissible for a director of conscience — the extent to which he has given ground relative to his desire.” Dod. ur.]

85 J. Rajchman (1986), “Lacan and the Ethics of modernity”, 43. No i “Fichteanski marksista” koji načelno odbija da progovori o smislu i vrednosti života kako to čine sadašnji new age gurui u moru trivijalnih publikacija, ne može ostati indiferentan na stanje nelagode u kome se nalazi i mora pružiti odgovor, naravno u obliku kompromisne formacije — da je pitanje o smislu života zahtev ne samo da svet bude

kim sistemima nije više moguć u teoriji koja računa na postojanje podeljenog subjekta. A prethodni oblici “duševnosti” nisu mogli koegzistirati sa naučnim diskursom, niti sa drugim oblicima modernosti. Moderni subjekt podrazumeva poštovanje naučnog diskursa i nije moguć na pretpostavkama antičke duševnosti.⁸⁶ Između ostalog, u tome se i sastojala nelagoda Freudove nelagode. Naučnik po meri kraja 19. veka klizi na poziciju spekulativca po meri početka 19. veka, koji susreće sebe u 20. veku.

Čvor etičkog Lacan razrešava u nekoliko karakterističnih poteza: Drugi nije tek suprotstavljeni ego nego podeljeni subjekt, “patologija” se ne nalazi u egoizmu i sebičnosti, nego u savesti i dužnosti; mazo-histička nagrada se iscrpljuje u darežljivosti i praštanju, a sadistička u sažaljenju koliko i u nanošenju bola i štete. Subjekt po pravilu ne zna šta želi i ne želi ono za čime oseća strast. Lacan prihvata Kantovo oslobođenje moralnog zakona od znanja dobra i poznavanja ljudske sreće, ali Lacan ne nalazi slobodu u poštovanju moralnog zakona, nego u sposobnosti subjekta da pronade individualnu putanj. Kako se subjekt konstituiše posle konstituisanja etičkog dobra, a ne pre, Lacan odvaja etiku psihoanalize od Kantove ideje republike koja je carstvo svrha (ostvareno građansko društvo). Prema Rajhmanovoj, sada ubedljivoj interpretaciji, Lacan argumentuje u prilog Freudovom pesimizmu: “Ne postoji socijalni aranžman koji će svima odgovarati; nelagoda postoji u svakoj *Kultur*.”⁸⁷ Nelagoda i kultura su dva kraja istog štapa. Na taj način je stvoreno novo etičko pitanje koje je Charles Baudelaire ranije imenovao kao *la modernité*. Naime, Baudelaire čuva kantijansku i sadovsku sliku libertarijanskog subjekta koji se slobodno konstituiše van nečega što bismo mogli nazvati “prirodom”. Zato Lacan formuliše etičko pitanje kao *savoir-faire* nesvesnog.

Međutim, interpretacija postaje previše ubedljiva ukoliko se ispusti ono što naglašava Rajchman, tj. da Lacan vrši terminološki savršenu deskripciju postojeće, implicitne “etike”, odnosno da njegov zadatak nije — niti može biti — normativnog karaktera. Lacanova teorija formira i snabdeva jedan izuzetan vokabular na osnovu koga opisujemo kako moderni umetnici i pisci zamenjuju klasične protagoniste

---

drugačiji, nego da se promeni i on sam koji pita. Vidi o tome detaljnije u Milan Kangrga, “Smisao i vrednost života”, *Filosofija*, 1968/1-2, 5-17.

86 J. Lacan (1999), *On Feminine Sexuality. The Limits of Love and Knowledge*, 86.

87 J. Rajchman (1986), “Lacan and the Ethics of modernity”, 53.

moralne instance u društvu (školu i crkvu, na primer). Moderan pisac je onaj ko ima Edipov kompleks sa vlastitim jezikom, a “stvaralački eros” se transformiše u ono što Roland Barthes naziva “zadovoljstvo teksta”. Pisac ne zauzima poziciju moralnog autoriteta, niti konstruiše identitet koristeći se zajedničkim narativom, a neguje strast za onim što izostaje iz naracije, što nije ispričano, što nije transparentno u navodno bliskom svetu.⁸⁸ Taj preokret registruje etička teorija koja opisuje kako kultura stvara određene etičke veze među subjektima, ali i relacije unutar rascepljenog subjekta, obezbeđujući određeni tip društvenosti: “Kultura koja je različita od društva ne postoji. Kultura je činjenica koja nas drži u šaci.”⁸⁹

Čini nam se da je reč o interpretaciji koja ostaje u krugu nelagode, ali koja razotkriva mehanizam funkcionisanja etike. Ona polazi od Lacanovih pretpostavki, ali ih ne razvija do kraja. Insistiranje na etici psihoanalize mora se osloboditi od svake etike, pa i etike psihoanalize. Zapravo, za ovu poziciju je karakterističan schelerovski izgovor: znak ne ide u prcu koji pokazuje! Ipak, i praksis filozofija i lakanovska psihoanaliza zajedno poručuju: ostanite verni svojoj želji.

Nešto od Kangrginih ideja koje su vezane za jubilej *Nelagode u kulturi* možemo primeniti na nas same u pogledu vernosti želji. *Sećanje na budućnost* potisnuto je obeležavanjem jubileja i godišnjica, na način koji favorizuje istorijsku jednodimenzionalnost. Jubileji i godišnjice predstavljaju simptom izdaje želje. Zlo pulsira u svakom povratku u predistoriju čovečanstva: “U tom kontekstu s jedne etičke pozicije taj povratak (bi se) mogao nazvati *elementom zla u društvu*.”⁹⁰ Zaključujemo: *spekulacija* nastaje na tlu filozofije kao rezultat njene vlastite izgubljenosti i jednodimenzionalnosti, ali i sposobnosti da se ponovo regeneriše posredstvom misaonog rada generacija, dok se suspenzija etike pokazuje kao polovična, jer joj je u vidu supstituta stvaralaštvo ili u vidu etike za naše vreme pronađen funkcionalni surogat. Sada termin “stvaralaštvo”⁹¹ postaje univerzalna moneta koja se uvek može upotrebiti kada duh etike pobegne iz boce.

---

88 Ibid, 54

89 J. Lacan (1999), *On Feminine Sexuality. The Limits of Love and Knowledge*, 86.

90 M. Kangrga, *Etika*, 491.

91 “Stvaralaštvo” kao simptom potiskivanja etičkog u praksis filozofiji tema je koja prevazilazi okvire jedne fusnote, a otvara pravi ponor: od uticaja ruske religiozne filozofije, koja privileguje teurgijsku formu stvaralaštva, ali je nadahnuta Fichteom i nemačkim misticizmom, kao i Plotinom.

Krajem osamdesetih godina prošlog veka recepcija Milana Kangrge u Srbiji razvijala se posredstvom kritike moralne svesti i kritike nacionalizma, da bi ta dva toka bila krunisana publikovanjem njegovih dela *Nacionalizam i demokracija* (2002) i *Šverceri vlastitog života* (2001). Na taj način je otvoren put “korektnoj percepciji” dela Milana Kangrge. Istovremeno, ispušteno je ono što je u Kangrginom delu “epohalno” i što čini “bit savremenosti”, a to je spekulativna optika u kritici društva. Eventualnu krivicu pripisujemo Kangrginim sledbenicima, uključujući i autora ovog teksta, jer su svojevremeno propustili priliku da samere Milana Kangrgu prema izazovnim ličnostima epohe, a razumeli su ga u pitkom i plitkom kontekstu, pre svega, kao kritičara nacionalizma i zagovornika demokratije (ma šta to značilo).

U epohalnom smislu Kangrgini hipotetički sagovornici danas žive svoju renesansu, pa i veoma blizak Luis Buñuel⁹². Zašto Buñuel? Zato što je uprizorio anatomiju buržoaskog društva u kanonu lakanovske etike, posebno u filmovima *Anđeo uništenja* (1962), *Diskretni šarm buržoazije* (1972) i *Taj mračni predmet želje* (1977). U *Anđelu uništenja* grupa pripadnika više klase nakon pozorišne predstave pokušava da uživa u ritualu večere, ali iz nekog neobjašnjivog razloga ne može da napusti prostoriju u kojoj se nalazi. Paradoksalno, članovi grupe preduzimaju niz domišljatih radnji kako bi preživeli, ali ne uspevaju ono što je najcelishodnije — da jednostavo napuste salon. Mogu učiniti sve, sem onoga što žele. Tema filma je, kako vidi Buñuel, “nemogućnost ispunjavanja jednostavne želje”, ili kako niz samoblokada upućuje na izvršenje prave želje.⁹³ Suvišno je podsetiti — predmet psihoanalize je nesvesna želja, subjekt je kriv i za svoju nesvesnu intenciju. Legalističko čitanje odgovornosti kao svesnog čina subjekta

---

92 Premda nisam siguran da je Kangrga uopšte upoznat sa Buñuelovim filmskim opusom, fenomen stvaralaštva je konkretnije tematizovao pozivajući se na “filmsko vreme”: najintenzivnije događanje je ono u kome se ništa ne događa, jer do zgusnutosti događanja dolazi kada “sve stoji”. Kangrga nije prepoznao stvaralaštvo u filmovima koji potiču iz tzv. “nerazvijenih zemalja”, nego je osudio “kretanje uprazno” kao nedostatak povesnog i stvaralačkog, a da je “statiku” prethodno glorifikovao kao stvaralaštvo u kinematografiji razvijenih društava. Shodno argumentima samog Kangrge, “kretanje uprazno” je ono “delatno zgušnjavanje prostora” i “pukotina vremena” koje sve revolucionise (dovodi u pitanje). Ovo neprepoznavanje filmskog jezika nije slučajno. Sam Buñuel se poslužio “besmislenim kretanjem” u više svojih filmova. Vidi M. Kangrga (1984), *Praksa, vrijeme, svijet*, 297-301.

93 L. Bunjuel (1983), *Moj poslednji uzdah*, 198.

ne oslobađa odgovornosti pred sudom lakanovske psihoanalitičke etike. Subjekt je odgovoran i za vlastitu nemogućnost! U *Diskretnom šarmu buržoazije* Buñuel razvija sličan paradoks. Ritualnu večeru “probranog” društva opstruiše niz fantastičnih samoblokada. Protagonistima ove crnohumorne komedije san priskače u pomoć, ali to nije dovoljno, već se “odmotava” cela spirala: san u snu se razvija u novi san. U nizu apsurdnih prodora realnog najbolje im polazi izvođenje autodestruktivnog čina. U filmu *Taj mračni predmet želje* Buñuel parodira opsesiju sredovečnog muškarca sobaricom-teroristkinjom, kao i njegov sudar sa neuspehom vlastite želje. Eventualno zadovoljenje želje događa se paralelno sa aktiviranjem eksplozivne naprave koju su postavili teroristi. Ostvarenje želje izaziva pakao, “najsrećniji” smo u kulturi upravo onda kada zamalo izbegnemo želju, sve na liniji dinamične ravnoteže *Unglück/Glück* koju zahteva *nelagoda*! Kada je ostvarenje blizu, tu je tradicionalna etika da želju ostavi na čekanju, blokirajući katastrofu promene, proboj granice i eksploziju uživanja (*jouissance*).⁹⁴

Buñuel je filmskim jezikom identifikovao etiku nelagode ili liniju potrebe suspenzije etičkog! U zatvorenom salonu, koga vremenom ispunjava otužni miris raspadanja (*Anđeo uništenja*), uz malo domišljatosti, može se ostvariti privilegovana “komunikaciona zajednica”. Ukoliko je ostvarenje želje pakao, “najsrećniji” smo kada izneverimo svoju želju i nastavimo život u *nelagodi*. Jer etika, ne samo da je kompenzacija “neljudskog života”, života u alijenaciji, kako bi se to formulisalo na “staromodan način”, nego je važan element izgradnje takvog života. Važno je biti *diskretan*, ili se praviti da onaj otužni miris zapravo ne postoji. Život u nelagodi znači život u etici vlastitog neuspeha — poručuju nam sve udaljeniji glasovi Lacana, Buñuela i Kangrga. Sa Kangrgom u kinoteku, ukoliko kinoteka još postoji!

Na kraju, vratimo se na početak, na dramatičnu i višestruko dinamičnu *error in persona*. Kangrga u već navedenom razgovoru odbacuje Althussera — kao staljinistu, a ostaje slep za svoju bliskost sa Lacanovom kritikom etike i filozofije. Zaista, Althusser preporučuje ono što je za jednog praksisovca sušta jeres, čitanje Staljinovih tekstova. To mahanje crvenom maramom Kangrga jednostavno ne može da “svari”, makar se radilo i o problemu redefinisanja dijalektike u pravcu

---

94 Stihove iz pesme Strepnja Desanke Maksimović u Srbiji poznaje svaki osnovac: “Jer sreća je lepa samo dok se čeka/dok od sebe samo nagoveštaj da”.

prihvatanja odgovornosti subjekta. Dosta je bilo sa ostavljanjem želje na čekanju, jer će navodno “carstvo svrha” odratiti svoje. Kangrga u zreloj fazi svoga “stvaralaštva” detronizuje dijalektiku, a na njeno mesto postavlja spekulaciju (premda između njih ne spaljuje sve mostove). U Kangrginom postavljanju “spekulativne filozofije” na noge, Althusser bi mogao da sagleda tek jedan od zakasnelih izdanaka Feuerbachove idealističke antropologije, kao što bi se u tom krugu našla Freudova psihoanaliza. Povratak “mladom Marxu”, Fichteu, a na kraju Hegelu, bio bi povratak “dogmatskom dremežu” humanizma, koji je kroz kritiku staljinizma širom otvorio vrata različitim građanskim reinterpretacijama marksizma. Kada kamufira dijalektiku, odbacuje etiku i privileguje spekulaciju, Kangrgi se javlja kao avet upravo ono što navodno prevazilazi: humanističko-etička pozicija sa menažerijom građanskog sveta.⁹⁵

Avet etičkog, koja se pojavila kod Kangrge, simptom je nedostatka subjektivnosti u teoriji povesnog. U marksističkoj notaciji reč je o klasnoj borbi, konkretnije, o njenom ispuštanju, koje se delimično nadoknađuje u spekulativnoj koncepciji jedinstva proizvoda i proizvedenog. Sa druge strane, i Kangrgi se mora dati za pravo. Althusserov “staljinizam”, ma kako bio revolucionaran u odnosu na korumpiranu dijalektiku zvaničnih komunističkih partija, borbenog Althussera baca u naručje zajedničkom neprijatelju — konzervativizmu Martina Heideggera.⁹⁶

Kangrga i Lacan su na stanovštu relativne suspenziju etičkog. Naš filozof razvija povesno-spekulativnu koncepciju, a Lacan formuliše načela, kako to problematično zaključuje jedan komentator, “etike za naše vreme”. Njihovi poduhvati nisu paralelni, ali moguće su bliže analogije koje ih povezuju ili — presecaju. *Etika psihoanalize* koja nadilazi dubiozu etičkog i spekulacija koja nadilazi lavirint imaginarnih identifikacija, predstavljaju tek najuočljivije meandre u tom inače nepreglednom terenu ukrštanja filozofije i psihoanalize. A dovođenje u vezu spekulacije i etike obznanjuje svu problematičnu inflatornost etike (“pravna”, “bio-”, “primenjena”, “poslovna”, “porodična”, “dečija”) kao i njen konstitutivni deficit. Naravno, reč je o sagledavanju pro-

---

⁹⁵ L. Althusser (1971), *Za Marxa*, 87-114.

⁹⁶ Ova teza će usled nedostatka prostora i iscrpljenosti teme referata ostati netematizovanom. Za sada upućujem na Althusserovo čitanje Heideggera u poznim spisima: L. Althusser (2006), *Philosophy of the Encounter. Later Writings*, 1978-87.

blema iz Kangrgine perspektive. Ali i Kangrginu suspenziju etičkog treba shvatiti uslovno, jer Kangrga uvodi nedovoljno tematizovan koncept stvaralaštva, a Lacan opet kompromisnu formaciju — etiku psihoanalize.

Ukoliko se osvrnemo na ranije Kangrgino delo, pada u oči da pojam stvaralaštva nije tematizovan do kraja. Zato je mogao da posluži kao poštapalica, a zapravo je važniji za našu temu od glasovite *prakse*. Imajući na umu Kangrgina obrazloženja iz vremena *Praksa, vrijeme, svijet* (1984), verujem da se problem odnosa etike i spekulacije može plodotvornije otvoriti iz perspektive *uobrazilje*, a da niz koncepcija “praksa je stvaralaštvo”, “stvaralačke prakse”, “umjetničke prakse”, opet pretpostavljaju hegelijansko rešenje. Čovek je praktično biće shodno tome što je “već određen svrhom”.⁹⁷ Insistiranje na *stvaralaštvu* postavlja u prvi plan vezu spekulativne koncepcije Milana Kangrge i nasleđa nemačke klasične filozofije, a post-pozicije sa kojima je ovde sameren (Lacan, Badiou, Althusser), gube na značaju. Doduše, verujemo da je jedna od glavnih hipoteza teksta ostala neuzdrmana. Konsekventno sleđenje logike spekulacije osporava i pretpostavku “etike psihoanalize”, pogotovo u redu argumentacija koje Lacanovu poziciju posmatraju kao “etiku umetnosti”, “etiku savremenog života” itsl. ❏

---

⁹⁷ M. Kangrga (1984) *Praksa, vrijeme, svijet*, 87-91.

LITERATURA

- Altiser, Luj (1971), *Za Marxa*, Beograd: Nolit
- Altiser, Luj (1975), *Elementi samokritike*, Beograd: Bigz
- Althusser, Louis (2006), *Philosophy of the Encounter. Leter Writings, 1978-87*, London. New York: Verso
- Badiou, Alain (2001), *Manifest za filozofiju*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk
- Badiju, Alen (2010), *Sveti Pavle*, Beograd: Albatros. Plus
- Benjamin, Walter (2014), "Kapitalizam kao religija", <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/walter-benjamin-kapitalizam-kao-religija>
- Borch-Jacobsen, Mikkel (1994), "The alibis of the subject. Lacan and Philosophy" u: Munchow, Michael and Sonu Shamdasani eds. (1994), *Speculations after Freud*, London. New York: Routledge, 77-96.
- Bovui, Malkolm (2019), "Žak Lacan", u: *Uvod u delo Žaka Lacana* (prir. D. Aničić), Loznica: Karpos, 47-86.
- Bunjuel, Luis (1983), *Moj poslednji uzdah*, Beograd: Institut za film
- Coady, David (2012), *What to believe now: applying epistemology to contemporary issues*, Malden, Massachusetts: Wiley-Blackwel
- Dean, Jodi (2017), *Four Theses on the Comrade* (<https://www.e-flux.com/journal/86/160585/four-theses-on-the-comrade/>)
- Damnjanović, Srđan (2020), *Rehabilitacija budućnosti*, Novi Sad: Kulturni centar Vojvodine
- Džouns, Ernst (1985), *Život i delo Sigmunda Freuda 1-2*, Novi Sad: Matica Srpska
- Freud, Sigmund (1930), *Das Unbehagen in der Kultur*, Wien: Internationaler Psychoanalytischer Verlag.
- Freud, Sigmund (1930), *Civilization and its Discontents*, London: Leonard & Virginia Woolf at The Hogarth Press, and the Institute of Psychoanalysis.
- Freud, Sigmund (1934), *Malaise dans la civilisation*, Paris: Denoël & Steele
- Freud, Sigmund (1995), *La Malaise dans la culture*, Paris: PUF.
- Freud, Sigmund (1961), *Civilization and its Discontents*, New York: W.W. Norton
- Freud, Sigmund (1953-1974), *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, London: Hogarth Press
- Freud, Sigmund (1986), *Budućnost jedne iluzije*, Zagreb: Naprijed
- Freud, Sigmund (1960), *The Ego and the Id*, New York. London: W. W. Norton & Company
- Frojd, Sigmund (1979), "Nelagodnost u kulturi", *Odabrana dela Sigmunda Frojda 5*, prev. Đ. Bogićević, Novi Sad: Matica Srpska.
- Gidens, Entoni (2003), *Sociologija*, Beograd: Ekonomski fakultet
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1951), *Filozofija povijesti*, Zagreb: Kultura

- Hegel, Georg Vilhelm Fridrih (1986), *Fenomenologija duha*, Beograd: Bigz
- Hegel, Georg Vilhelm Fridrih (1983), *Istorija filozofije I-III*, Beograd: Bigz
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (2009), *Predavanja o filozofiji religije I-II*, Zagreb: Naklada breza
- Kangrga, Milan (1968), "Značenje pitanja o smislu života", *Filosofija* 1-2/'68, Beograd: Jugoslovensko udruženje za filosofiju, 5-17
- Kangrga, Milan (1971), "Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslovenske srednje klase", *Praxis*, 3-4/71, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 425-446
- Kangrga, Milan (1983), *Etika ili revolucija*, Beograd: Nolit
- Kangrga, Milan (2001), *Šverceri vlastitog života*, Beograd: Republika
- Kangrga, Milan (2002), *Nacionalizam i demokratija*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića
- Kangrga, Milan (2004), *Etika*, Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga
- Kangrga, Milan (2008), *Klasični nemački idealizam (predavanja)*, Zagreb: FF press.
- Kangrga, Milan (2010), *Spekulacija i filozofija*, Beograd: Službeni glasnik
- Kant, Imanuel (1976), *Logika*, Beograd: Grafos
- Kaplan, Ann (1988), "Introduction" in *Postmodernism and Its Discontents*, (edited by E.A. Kaplan), London. New York: Verso
- Kejsi, S. Edvard i Vudi, Melvil (1988), "Hegel, Hajdeger, Lacan" u *Treći program* br. 79, 4-1988, Beograd: Radio Beograd, 362-380
- Lacan, Jacques (1991), *The Seminar of Jacques Lacan, Book I, Freud's Papers on Technique*, edited by J-A. Miller, Cambridge: Norton
- Lacan, Jacques (1992), *The Seminar. Book VII: The Ethics of Psychoanalysis*, edited by J-A. Miller, New York: Norton
- Lacan, Jacques (1999), *The Seminar. Book XX: On Fiminine Sexuality. The Limits of Love an Knowledge. Encore 1972-1973*, edited by Jacques-Alain Miller, New York: Norton
- Lacan, Jacques (2007), *The Other Side of Psychoanalysis. Book XVII*, edited by Jacques-Alain Miller, New York: Norton
- Lacan, Jacques (1986), *XI seminar. Četiri temeljna pojma psihoanalize*, Zagreb: Naprijed
- Lakan, Žak (1983), "Freudovska stvar", *Spisi*, Prosveta, Beograd
- Lakan, Žak (2009), "Proizvodnja četiri diskursa", *Treći program* br. 141-142, I-II/ 2009, 299-232
- Majr, Sajmon (2020). "Korona virus: Kako će Kovid-19 virus promeniti svet" <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-52415178>
- Marcuse, Herbert (1985), *Eros i civilizacija*, Zagreb: Naprijed
- Marcuse, Herbert (1989), *Čovjek jedne dimenzije*, Sarajevo: Veselin Masleša

- Mikulić, Borislav (2014), *Nauk neznanja. Retrospekcije o Kangrgi i nasljeđu praxisa*, Zagreb: Arkzin
- Rajchman, John (1986), "Lacan and the Ethics of modernity", *Representations* 15, 42-56
- Raunić, Raul (2015), "Teorijski prekoračiti teoriju: Kangrga o povijesnosti, praksi i revoluciji", *Aspekti praxisa: Refleksije uz 50. Obljetnicu*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 160-182
- Rečnik filozofskih pojmova (2004), prir. A. Regenbogen i U. Majer, Beograd: Bigz
- Rječnik filozofskih pojmova, Udruga za promicanje filozofije Filozofija.org
<https://www.filozofija.org/rjecnik-filozofskih-pojmova/>
- Sekulić, Gajo (2010), "Pogovor. Nelagoda u filozofiji" u: *Spekulacija i filozofija*, 421-468.
- Stavrakakis, Yannis (1999), *Lacan and the Political*, London. New York: Routledge
- Stojanović, Branimir (2011), "Jednim udarcem dve muve. O praxis filozofiji i njenim komitetima". Predavanje održano na tribini 'O praxis filozofiji', Dom omladine Beograd, 2010. Aktiv br. 3, Novosti 16. 4. 2011; dostupno na <https://www.portalnovosti.com/aktiv-br-3-jednim-udarcem-dve-muve>
- Sharpe, Matthew (2015), "Killing the father, Parmenides: On Lacan's anti-philosophy" in: *Continental Philosophy Review*, August 2015, 51-74
- Suvin, Darko (2021), "O knjizi "Drugovi" Džodi Din: Ljudski lik neophodne discipline" <https://www.masina.rs/darko-suvin-o-knjizi-drugovi-dzodi-din-ljudski-lik-neophodne-discipline/>
- Spekulativni realizam, *Treći program* (2013) br. 157, 9-165, temat prir. A. Matković.
- Špengler, Oswald (1989), *Propast Zapada I-IV*, Beograd: Književne novine.
- Traverso, Enzo (2003), *The Origin of Nazi Violence*, New York. London: The New Press
- Whitehead, Alfred North (1929), *Process and Reality*, New York: Macmillan
- Žižek, Slavoj (2020), *Kao lopov u noći. Kako misliti kapital*, Novi Sad: Akademska knjiga

FILMSKE REFERENCE

- Buñuel, Luis (1962), *El ángel exterminador*, scenario L. Buñuel, prema priči L. Alcoriza
- Buñuel, Luis (1972), *Le charme discret de la bourgeoisie*, scenario L. Buñuel, Jean-Claude Carrière
- Buñuel, Luis (1977), *Cet obscur objet du désir*, scenario L. Buñuel, Jean-Claude Carrière